

บทที่ 3

อิทธิพลความเชื่อพุทธศาสนามหายานที่มีต่อระบบยันต์

3.1 การถือกำเนิดของพุทธศาสนามหายาน

เมื่อพระพุทธศาสนาถือกำเนิดขึ้นครั้งแรกนั้น มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นพระศาสดา สมัยที่พระองค์ยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่นั้นยังไม่มี การแบ่งแยกนิกายแต่ประการใด ปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับพระธรรมวินัยที่เกิดขึ้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะทรงเป็นผู้วินิจฉัย แต่ภายหลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว พระสุภัททะได้กล่าวจบจ้วงพระธรรมวินัย ว่า

ผู้มีอายุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายอย่าเศร้าโศกไปเลย ท่านทั้งหลายอย่ารำไรไปเลย พวกเราพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะพระองค์นั้น ด้วยว่าพวกเราถูกพระมหาสมณะพระองค์นั้น คอยรบกวนห้ามปรามว่า นี่สมควรแก่เธอทั้งหลาย นี่ไม่สมควรแก่เธอทั้งหลาย ดังนี้ ก็บัดนี้พวกเราจักปรารถนากระทำการใด ก็จักทำการนั้น พวกเราจักไม่ปรารถนากระทำการใด จักไม่ทำการนั้น¹

ดังนั้นเป็นเหตุให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก โดยมีพระมหากัสสปะเป็นประธาน อย่างไรก็ตามยังมีคณะสงฆ์ของพระปุราณะที่ไม่รับรองมติการทำสังคายนาดังกล่าว นี่เป็นจุดเริ่มต้นที่ความเห็นของพระภิกษุสงฆ์เกี่ยวกับพระธรรมวินัยเริ่มที่จะไม่เหมือนกัน จนในที่สุดพระพุทธศาสนาได้แยกออกเป็นนิกายต่าง ๆ หลายนิกาย แต่ละนิกายมีหลักพระธรรมวินัยที่แตกต่างกัน ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 6 ถึง 7 ได้เกิดการพัฒนาของคณะสงฆ์ที่เรียกตัวเองว่า “มหายาน” ขึ้นโดยนำปรัชญาพระพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ รวมทั้งเถรวาทด้วยผสมผสานกัน² เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูกำลังฟื้นฟู คำสอนต่าง ๆ ของนิกายนี้จึงถูกประยุกต์ให้เข้ากับสถานการณ์เพื่อใช้รับมือกับปรัชญาพราหมณ์ในยุคฟื้นฟูวัฒนธรรมมหายานได้พัฒนาขึ้นมาเรื่อย ๆ จนถึงพุทธศตวรรษที่ 7 ก็ได้แตกตัวออกไปเป็นมหายานนิกายย่อย ๆ อีกมากเช่น นิกายมายมิก นิกายโยคาจารและนิกายตันตระ ถึงแม้มหายานได้แยกย่อยออกเป็น

¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระวินัยปิฎก เล่ม 1 ภาค 1 มหาวิภังค์ ปฐมภาค และ อรรถกถา พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), น. 24.

² สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนามหายาน (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, 2546), น. 43.

หลายนิยายแต่ยังคงแนวคิดสำคัญเรื่องอุดมคติพระโพธิสัตว์ไว้ เพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่สรรพสัตว์ โดยถือหลักที่ว่า หากตนพันทุกข์ สรรพสัตว์อื่นต้องพันทุกข์ด้วย หรือแม้แต่ให้สรรพสัตว์พันทุกข์ไปก่อน แล้วตนค่อยพันทุกข์ทีหลัง ดังนั้น จะต้องทนทุกข์แทนสรรพสัตว์ได้ แม้ว่าการเปลี่ยนทุกข์ให้สรรพสัตว์นั้น ตนเองจะต้องเผาไหม้ในรอกถึงอสงไขยกัลป์ก็ตาม³ จึงเกิดมหาปณิธาน 4 ประการ ซึ่งถือเป็นอุดมการณ์สำคัญของมหายาน คือ

1. เราจะละกิเลสทั้งหลายให้สิ้น
2. เราจะศึกษาพระธรรมให้เจนจบ
3. เราจักโปรดสัตว์ทั้งหลายให้สิ้น
4. เราจะบรรลुพุทธภูมิ⁴

หลักธรรมของมหายานเน้นที่การประพฤติกรรมเป็นพระโพธิสัตว์ อาจกล่าวได้ว่าการบรรลุธรรมแบบมหายานคือการมีโพธิจิตที่ตื่นขึ้นด้วยการศึกษาพุทธธรรมและนำความรู้ที่ได้ศึกษามาช่วยเหลือนสรรพสัตว์ ซึ่งในที่สุดเมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีจนครบถ้วนสมบูรณ์ก็จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ นอกจากนี้ยังมีพระโพธิสัตว์อีกประเภทที่บำเพ็ญบารมีจนครบถ้วนแล้วแต่ยังไม่ตรัสรู้ดังเช่น พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ พระมัญชุศรีโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ประเภทนี้เรียกว่าพระธยานิโพธิสัตว์ แนวคิดทั่วไปของพระโพธิสัตว์คือจะไม่ยอมหลุดพ้นไปแต่ผู้เดียวในขณะที่คนรอบข้าง บิดามารดา หรือสรรพชีวิตอื่น ๆ ยังคงเวียนว่ายอยู่ในห้วงสังสารวัฏ พระโพธิสัตว์จะดำรงอยู่ตราบเท่าที่ยังมีผู้ตกทุกข์ และช่วยเกื้อกูลบุคคลเหล่านั้นไปสู่ความหลุดพ้น ดังโคลงใน คัมภีร์โพธิสัตว์จรรยาวดาร ว่า

ตราบเท่าที่อากาศยังคงอยู่
และตราบเท่าที่สรรพสัตว์ยังคงอยู่
ตรานั้น ขอให้ข้าฯ คงอยู่
เพื่อขจัดปัดเป่าความทุกข์โศกในโลก⁵

พระนาคราชได้สรุปคุณลักษณะของพระโพธิสัตว์ไว้ว่า “พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีนิพพิทา แก่กล้าต่อสังสารวัฏ แต่ก็เป็นผู้หันพระพักตร์เข้าหาสังสารวัฏ” “พระโพธิสัตว์มีศรัทธาปสาทะยินดี

³ เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, 2541), น. 7.

⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 10.

⁵ ศานติเทวะ, โพธิสัตว์จรรยาวดาร แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ไทย – ธิเบต, 2543), น. 197.

ต่อพระนิรวาณ แต่ก็เป็นผู้หันพระปฤษฎางค์ให้แก่พระนิรวาณ” และ “ พระโพธิสัตว์สมควรต่อการ เกรงกลัวต่อสรรพกิเลส แต่ก็ยังไม่สมควรละกิเลสเสียให้สิ้น”⁶ คำสอนในมหายานถือว่าหากบุคคล ใดก็ตามตั้งปณิธานมุ่งสู่พุทธภูมิเพื่อโปรดสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ บุคคลนั้นย่อมมีโพธิจิตที่ตื่นแล้ว และย่อมได้ชื่อว่าพระโพธิสัตว์ในขณะนั้นเอง ดังที่ได้อธิบายไว้ในโคลกธรรมข้างต้น ดังนั้น พระโพธิสัตว์ในขั้นแรกได้แก่บุคคลที่บังเกิดความกรุณาต่อสรรพชีวิต สามารถมองเห็นสังสารทุกข์ แม้จะเป็นผู้ที่ยังมีกิเลสอยู่ก็ตาม เมื่อบุคคลใดก็ตามไม่คำนึงถึงตนเอง แต่คิดถึงปณิธานในการ ช่วยเหลือปวงสัตว์ จิตของบุคคลนั้นย่อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับจิตของพระโพธิสัตว์มหาสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นจิตที่สะอาดบริสุทธิ์ ปราศจากความเห็นแก่ตนเอง พร้อมทั้งจะเสียสละประโยชน์สุข เพื่อส่วนรวม แต่พระโพธิสัตว์ในเบื้องต้นนี้ยังคงห่างไกลจากความเป็นพุทธะมากนัก ยังต้องอาศัย การบำเพ็ญบารมีอีกมาก เพื่อเป็นบาทฐานในการรองรับพระโพธิญาณอันเป็นคุณธรรมที่ยิ่งใหญ่ และเป็นการเตรียมพร้อมสำหรับภาระอันใหญ่หลวงคือการโปรดสัตว์ ในปกรณ์ฝ่ายมหายานก็มี กล่าวไว้ใน คัมภีร์อวัชฐาสัทธิกาปรัชญาปารมิตา ว่า “พุทธธรรม คือ ความรู้ของพระพุทธเจ้า ความรู้ของพระสยัมภู เป็นอจินไตย ซึ่งไม่ได้ วัดไม่ได้ นับไม่ได้ ไม่มีความรู้อื่นเสมอ เป็นความรู้ที่ เสมอโดย ไม่มีความรู้เสมอ เป็นสัพพัญญุตญาณ”⁷ อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าพุทธศาสนามหายานจะ แบ่งแยกออกเป็นหลายนิกายแต่ก็ยังคงมีจุดยืนร่วมกันในการปฏิบัติตนตามแนวทางพระโพธิสัตว์ และโดยหลักการที่ถือความอนุเคราะห์ต่อสรรพชีวิตเป็นหลักนั่นเองทำให้เกิดพัฒนาการระบบยันต์ ต่าง ๆ เพื่อเป็นอุบายช่วยผู้คนที่กำลังตกทุกข์ได้ยาก ทั้งนี้ระบบยันต์ที่พัฒนาขึ้นมานั้นถูกใช้เพื่อ สมองตอบความต้องการพื้นฐานของศาสนิกชน พุทธศาสนามหายานมีอุดมคติที่กว้างไกล ต้องการจะโน้มน้าวประชาชนให้ศรัทธาในพุทธธรรม จึงได้พยายามหาอุบายที่จะทำให้คนหันเข้า หาคำสอนของพุทธศาสนา โดยแนวคิดที่ว่า การแสดงธรรมชั้นสูงเหมาะสำหรับผู้ที่มีอัธยาศัยมาก ด้วยปัญญา แต่การที่จะมุ่งสอนแต่ผู้ที่มีสติปัญญาเพียงอย่างเดียวโดยละเลยบุคคลอื่นนั้นไม่ควร เนื่องจากคนเหล่านี้สติปัญญายังไม่กล้าแข็งต้องอาศัยอุบายวิธีที่ชาญฉลาดในการดึงให้เขาหันมา สนใจศาสนา ในเมื่อเขายังติดกับภาระทางโลกอยู่ก็จำเป็นต้องสงเคราะห์เขาให้พ้นทุกข์เฉพาะหน้า ไปก่อน พิธีกรรมการลงเลขยันต์ต่าง ๆ จึงถือกำเนิดขึ้นในพุทธศาสนามหายานเพื่อใช้เป็นเครื่องมือ

⁶ เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, น. 8.

⁷ ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรยา: มรรคาเพื่อมหาชน (กรุงเทพมหานคร: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), น. 33.

ในการทำให้คนหันมาสนใจศาสนา ในราวพุทธศตวรรษที่ 10 แนวความคิดดังกล่าวเริ่มเข้มข้นจนก่อตัวขึ้นเป็นอีกิกายเรียกว่า พุทธตันตระ⁸

3.1.1 พัฒนาการของพุทธศาสนamahayanaแบบตันตระ

วิวัฒนาการของพุทธตันตระมีขึ้นในแถบตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียบริเวณแคว้นเบงกอล มีศูนย์กลางการศึกษาอยู่ที่วิกรมศิลา ต่อมาได้เผยแพร่เข้าสู่ ธิเบต มองโกเลีย เนปาล จีน และญี่ปุ่น⁹ ระบบปรัชญาของพุทธตันตระนั้นเชื่อว่าพัฒนามาจากพุทธศาสนานิกายโยคจารหรือวิญญานวาท¹⁰ (เป็นนิกายหนึ่งของพุทธศาสนamahayanaมีคำสอนเน้นไปที่เรื่องของจิต) ตันตระจึงเป็นพัฒนาการขั้นที่สองของมหายาน โดยพัฒนามาจากมาธยมิกะ (เป็นนิกายหนึ่งของพุทธศาสนamahayanaที่มีคำสอนเน้นไปที่เรื่องสฤญตา) และโยคจาร¹¹ ที่มีอยู่ก่อนแล้ว คำว่า “ตันตระ” เป็นคำสันสกฤตมีความหมายทั่วไปคือ “สิ่งที่เป็เครื่องกระจายความรู้” และมีความหมายโดยเฉพาะคือ “วรรณคดีที่เป็นการเฉพาะภายใน”¹² พุทธตันตระยังมีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง กล่าวคือ เรียกว่า “วัชรยาน” ก็เพราะเป็นยานอันเปรียบดุจสายฟ้าสามารถนำพาให้พ้นจากกิเลสโดยฉับพลัน เรียกว่า “สหัสยาน” เพราะว่าเป็นคำสอนที่ว่าด้วยความจริงอันสูงสุดที่มีมาแต่กำเนิดแล้วในทุกชีวิต เรียกว่า “มนตรยาน” เพราะว่าเป็นมนตร์อันเร้นลับอันเป็นทางลัดไปสู่การตรัสรู้¹³

ปรัชญาตันตระมีลักษณะเป็นสหภาพนิยม มีเป้าหมายสูงสุดคือการกำจัดทวิภาวะเพื่อให้เข้าถึงทวิภาวะ อันหมายถึงการรวมเป็นหนึ่งเดียวระหว่างจิตกับวัตถุ กล่าวคืออาศัยหลักปฏิบัติเพื่อการรวมกันเป็นหนึ่งเดียวระหว่างผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ แล้วจึงพัฒนาคลี่คลายเป็นแนวคิดเรื่อง

⁸ บุญย์ นิลเกตุ, พุทธศาสนamahayana (กรุงเทพมหานคร: อักษรเพชรเกษม, 2526), น. 125-126.

⁹ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธศาสนาและประติมานวิทยา (กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ม.ป.ท.), น. 45.

¹⁰ บุญย์ นิลเกตุ, พุทธศาสนamahayana, น. 125.

¹¹ ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, วิถีแห่งมหายาน (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปารมิตา, 2526), น. 188.

¹² เรื่องเดียวกัน, น. 182.

¹³ เรื่องเดียวกัน, น. 182-183.

กรุณากับปรัชญา โดยให้กรุณามีสถานะเป็นผู้รู้หรือผู้กระทำ ส่วนปรัชญาอยู่ในฐานะผู้ถูกกระทำ การรวมกันของกรุณาและปรัชญา เรียกว่า “อทวยะ” อันหมายถึงความไม่แบ่งแยก และสาเหตุที่ทำให้เกิดการมองอย่างแบ่งแยก เพราะกรุณากับปรัชญายังทำงานไม่ประสานสมดุลกัน¹⁴ ตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนาฝ่ายตันตระ มนุษย์ได้จมปลักอยู่ในอวิชชา แต่มนุษย์ก็ยังมีประกายแห่งสัจจะอยู่ในตัว นั่นคือ “ธรรมชาติของความเป็นพุทธะ” ในการถ่ายทอดอวิชชา นั่น การกระทำอันศักดิ์สิทธิ์เป็นการเฉพาะภายในเป็นสิ่งสำคัญ ขั้นตอนของการกระทำอันศักดิ์สิทธิ์เป็นการเฉพาะภายในประกอบด้วย มন্ত্রา มุทรา มณฑล และอภิเชก ซึ่งถือเป็นหลักการสำคัญของตันตระ

มีความเป็นไปได้ว่าพุทธตันตระเกิดขึ้นเพื่อแข่งขันกับลัทธิพราหมณ์ฮินดูที่มีการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ รวมทั้งการมีเทพเจ้าผู้ทรงมหิธานุภาพมากมาย เช่น พระศิวะ พระนารายณ์ ทำให้ลัทธิพราหมณ์-ฮินดูสามารถดึงดูดประชาชนให้มานับถือเป็นจำนวนมาก ในขณะที่พุทธปรัชญานั้นมีความลึกซึ้ง ประกอบกับในอินเดียสมัยนั้นวิวัฒนาการของพุทธศาสนาเป็นไปในทางปรัชญามากเกินไป นิิกายที่มีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ในขณะนั้น ได้แก่ มาธยมิกะและโยคจารหรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวิญญานวาทก็ยากเกินไปสำหรับคนทั่วไป และไม่ตรงกับความต้องการของคนส่วนมากที่มุ่งเน้นการสวดอ้อนวอนในระบบภักติมรรค รวมทั้งวรรณกรรมของลัทธิพราหมณ์-ฮินดูได้มีการใช้วิธีการลึกลับศาสนา โดยให้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ เรียกว่า พุทธอวตาร จากการกระทำดังกล่าวยังผลให้คนในสมัยนั้นเกิดความเข้าใจผิดเป็นจำนวนมาก ดังนั้นปราชญ์ทางสายมหายานจึงมีการรจนาคัมภีร์เพื่อต่อสู้กับลัทธิพราหมณ์ เช่นใน คัมภีร์การันทวายุหสูตร กล่าวว่า พระอวโลกิเตศวรเป็นผู้เนรมิตพระเป็นเจ้าทั้ง 3 ของพราหมณ์ รวมทั้งพระองค์ยังทรงความยิ่งใหญ่เป็นสาร์ตตะของสากลจักรวาล การสวดมนต์อ้อนวอนพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรย่อมมีผลานิสงส์มากมาย ในขณะนั้นมหายานได้พัฒนาระบบภักติมรรคขึ้นในพระพุทธศาสนา มีการกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ในระดับพระโพธิสัตว์มหาสัตว์ว่าทรงมีพละานุภาพมากมาย เพียงเอ่ยนามของพระองค์ก็สามารถปลดปล่อยความทุกข์ทั้งปวงให้สิ้นไปได้ ดังที่กล่าวไว้ใน คัมภีร์สัทธรรมปุณฑริกสูตร บทที่ 24 สมันตมุขปรีวรรต ว่า

ดูก่อนกุลบุตร พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์มหาสัตว์ ได้แสดงธรรมแก่สัตว์ทั้งหลายในโลกธาตุปัจจุบัน ด้วยรูปของพระพุทธเจ้า พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์มหาสัตว์แสดงธรรมแก่สัตว์ทั้งหลาย ในโลกธาตุอื่น ด้วยรูปของพระโพธิสัตว์

¹⁴ พระมหาสมจินต์ สมฺมาปญฺโญ, พุทธปรัชญา สาระและพัฒนากา

(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, 2544), น. 243.

พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์มหาสัตว์ แสดงธรรมแก่สัตว์บางจำพวก ด้วยรูปของ พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์มหาสัตว์ แสดงธรรมแก่สัตว์บาง จำพวก ด้วยรูปของพระสาวก พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์มหาสัตว์ แสดงธรรมแก่ สัตว์บางจำพวก ด้วยรูปกายของพรหม พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์มหาสัตว์ แสดง ธรรมแก่สัตว์บางจำพวก ด้วยรูปกายของท้าวสักกะ ...เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลาย ควรบูชาพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์มหาสัตว์ เสียตั้งแต่บัดนี้ คู่ก่อนกุลบุตร พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์มหาสัตว์ ย่อมประทานความปลอดภัยแก่หมู่สัตว์ผู้ม่ี ความกลัว เพราะเหตุนี้ ในสหาโลกธาตุ จึงเรียกพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์มหา สัตว์ว่า“พระอภัยทนะ” (ผู้ประทานความปลอดภัย)¹⁵

นอกจากนั้นในคัมภีร์เดียวกันนี้ยังได้พรรณนาพระคุณแห่งการบูชาพระอวโลกิเตศวร โพธิสัตว์ไว้โดยพิสดาร เช่น ถ้าบุคคล ถูก นาค ยักษ์ เปรต รากษส ล้อมจับตัวไป เมื่อเขาระลึกถึง พระอวโลกิเตศวร ศัตรูเหล่านั้น ไม่สามารถเบียดเบียนได้แม้แต่ปลายเส้นผม ถ้าบุคคล ถูกสัตว์ร้าย ที่มีเขี้ยวเล็บแหลมคม น่ากลัวยิ่ง ห้อมล้อมอยู่ เมื่อเขาระลึกถึงพระอวโลกิเตศวร สัตว์เหล่านั้นจะวิ่งหนี ไป คนละทิศทางในทันที¹⁶ ดังนั้นพุทธตันตระจึงได้สร้างระบบพิธีกรรมต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อสนองตอบ ความต้องการของประชาชน ที่ขึ้นขอการสักการะบูชา และพิธีกรรมในลักษณะที่เป็นอุบาย ตามคติ ความเชื่อของพุทธตันตระถือว่า พระพุทธองค์ผู้ประกอบไปด้วยปัญญาจะไม่ละเว้นที่จะนำเอาหลัก ปฏิบัติ เกี่ยวกับเวทมนตร์คาถามารวมไว้ในพุทธศาสนาเพื่อดึงดูดพุทธศาสนิกชนให้ศรัทธาในพุทธ ศาสนามากขึ้น¹⁷ กล่าวคือพุทธตันตระเป็นคำสอนแบบอาศัยเปลือกหุ้มแก่น เพื่อสนองความต้องการ ของชนหมู่มากนั่นเอง แต่ในขณะเดียวกันความคิดดังกล่าวก็ก่อให้เกิดผลเสียหลายประการ ทำให้ พระพุทธศาสนาเต็มไปด้วยพิธีกรรมไม่ต่างไปจากพราหมณ์ พระโพธิสัตว์ที่เป็นธยานิโพธิสัตว์มี บทบาทไม่แตกต่างไปจากพระศิวะหรือพระนารายณ์ ในฐานะเป็นผู้ลดบันดาลความสำเร็จและ ความปลอดภัย และการที่มีผู้คนศรัทธาพุทธตันตระนั้นก็ทำให้ผู้ที่เข้ามายอมรับนับถือได้นำเอา พิธีกรรมของตนเข้ามาเพิ่ม เช่นเรื่องการบูชายัญญ การเสพเมถุน การดื่มสุรา ดังที่กล่าวไว้แล้วใน เบื้องต้นว่าพุทธตันตระประกอบไปด้วยพิธีกรรมต่าง ๆ อันถือว่าเป็นขั้นตอนของการกระทำอัน ศักดิ์สิทธิ์เป็นการเฉพาะภายใน เป็นหนทางลัดไปสู่การตรัสรู้ได้โดยตรง ได้แก่

¹⁵ ชะเอม แก้วคล้าย, สังฆกรรมปณทริกสูตร (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, 2547), น. 241.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, น. 243.

¹⁷ ผาสุข อินทราวุธ, พุทธศาสนาและประติมานวิทยา, น. 46.

1. มंत्रา (Mantra) ได้แก่ มนต์ต่าง ๆ ที่นับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ ทั้งนี้ในคำสอนของพุทธตันตระ พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์จะมีมนต์หรือธารณีประจำพระองค์ เช่นมนต์ประจำองค์พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร คือ โอม มณี ปัท เม หุม นอกจากนี้เชื่อกันว่ามนต์หรือธารณีสามารถป้องกันอันตรายต่าง ๆ ได้แล้ว ยังเชื่อว่าสามารถทำลายอกุศลในอดีตนับแสนภพได้

2. มุทรา (Mudra) คือการทำเครื่องหมายต่าง ๆ ด้วยมือและนิ้วมือ ถือว่าเป็นอิริยาบถของผู้ที่รู้แจ้ง ในขณะที่มนตราหรือธารณีได้รวมความลับทั้งหมดของเสียงเอาไว้ มุทราได้รวมความลับทั้งหมดของการสัมผัส พระพุทธเจ้าทั้งหลายและพระโพธิสัตว์ต่างมีท่ามุทราประจำองค์ ดังนั้นจึงสามารถแยกแยะรูปเคารพของพุทธตันตระได้จากมุทราประการหนึ่ง ในการบูชาพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ ผู้ปฏิบัติจะต้องทำท่ามุทรา ด้วยมือและนิ้วเป็นท่าแบบต่าง ๆ

3. มณฑล (Mandala) หมายถึง ขอบเขตหรือแผนผังอันศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงตำแหน่งของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย บางครั้งใช้สมมุติแทนโลกและจักรวาล มณฑลมีมากมายหลายแบบ แต่มณฑลที่สำคัญ ได้แก่ วัชรธาตุมณฑล และครรุธาตุมณฑลซึ่งมีความหมายเชื่อมโยงกับเรื่องของจิต

4. อภิเสก (Abhisheka) หมายถึง พิธีการมอบตัวเป็นศิษย์ในนิกายพุทธตันตระหรือหมายถึงการเข้าสู่มณฑล ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการอภิเสกคือ “ครู” หรืออาจารย์ ผู้ที่ผ่านการอภิเสกแล้วจึงสามารถได้รับการเปิดเผยคำสอนอันเร้นลับ พิธี “อภิเสก” ประกอบด้วยการรดน้ำ การสวมมงกุฎ หรือมาลัยที่ศีรษะ การวางผ้าอันศักดิ์สิทธิ์บนไหล่ การสัมผัสระหว่าง และรูปสายฟ้า (วัชระ) การกล่าวคาถาปฏิญาณ การเอ่ยนามอันศักดิ์สิทธิ์ และการรับระหว่างและรูปสายฟ้าจากอาจารย์¹⁸ โดยถือว่าผู้ที่ได้รับการอภิเสกในนิกายมนตรายานแล้ว จิตใจของเขาจะได้รับการฝึกฝนและชำระล้างให้บริสุทธิ์ เพื่อที่จะประจักษ์ถึงธรรมชาติอันแท้จริง หรือการพ้นไปจากทวิภาวะ (Dualism) ปรากฏการณ์ทั้งหลายมีธรรมชาติเดียวกันคือ สุญญตลักษณะ¹⁹

ช่วงเวลาพุทธตันตระได้ถือกำเนิดขึ้นเป็นช่วงเวลาพุทธศาสนาต้องต่อสู้กับปรัชญาฮินดูอย่างหนัก อย่างไรก็ตามในเบื้องต้น พุทธตันตระยังยืนยันเป้าหมายของการปฏิบัติธรรมอยู่ที่การตรัสรู้ การบรรลุพระนิพพาน หรือความบริสุทธิ์ของจิตอย่างมั่นคง²⁰ ถึงแม้ว่าจะต้องประนีประนอมรับเอาพิธีกรรมต่าง ๆ เข้ามาไว้แต่ก็ไม่เหมือนกับลัทธิพราหมณ์-ฮินดู เพราะ

¹⁸ ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, วิถีแห่งมหายาน, น. 187.

¹⁹ บุญย นิลเกตุ, พุทธศาสนมหายาน, น. 128.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, น. 133.

พระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ของพุทธต้นตระกูลได้มีลักษณะเป็นอิตตาแต่อย่างใด ล้วนเป็นเพียงสัญลักษณ์แทนคุณธรรมประการใดประการหนึ่ง พุทธต้นตระกูลมีพัฒนาการแบ่งออกเป็น 4 ขั้นดังนี้

1. พัฒนาการขั้นแรกของพุทธต้นตระกูลคือมนตรยาน กล่าวคือผู้ที่เป็นครู (อาจารย์) จะมอบมนตร์หรือธารณีให้แก่ศิษย์เพื่อที่จะนำไปภาวนาให้จิตใจมีความสงบขึ้นตามลำดับและเกิดปัญญารู้แจ้งในที่สุด การท่องมนตร์บทต่าง ๆ จะประกอบด้วยท่าทางที่เรียกว่า มุทรา อันเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กับบทสวด โดยเชื่อว่าการท่องบ่นมนตราหรือธารณีเหล่านั้นสามารถทำให้ผู้เจริญ (มนตรา) มีกิเลสเบาบางลงได้ สามารถขจัดบาปกรรมต่าง ๆ ให้หมดสิ้นไป²¹ การร่ายมนตรานั้นมีหลายวิธี เช่น การร่ายแบบดอกบัว²² การร่ายแบบวัชระ²³ การร่ายแบบสมาธิ²⁴ การร่ายแบบศัพทอุบัติ²⁵ และการร่ายแบบแสงสว่าง²⁶

2. พัฒนาการขั้นต่อมาคือ วัชรยาน โดยถือว่า อวิชชาเป็นต้นเหตุที่ทำให้คนเรามองเห็นโลกแตกต่างกันออกไป ซึ่งแท้จริงแล้ว สภาวะของโลกมีอย่างเดียวนั่นคือสิ่งที่เรียกกันว่า “ปรมาตม” โดยธาตุแท้แล้วเราเป็นอันเดียวกับปรมาตม เมื่อเราปฏิบัติสมถวิปัสสนาสมาธิอย่างถูกต้องก็จักทำลายปวงอวิชชาได้ เมื่อนั้นเราย่อมประจักษ์ถึงธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายในความเป็นสุญญตา จิตย่อมหลุดพ้นจากสังสารวัฏ โดยสภาวะปรมาตมได้ถูกสมมุติเป็นพระธยานิพุทธเจ้าทั้ง 5 หรือเรียกว่า ปัญจชินะพุทธเจ้า เป็นวิถีทางนำเราไปสู่ความสมบูรณ์ทางจิตวิญญาณ (หรือการหยั่งถึงสัมโภคกายของพระพุทธรูป) ก็คือภาพบุคคลลักษณะฐานของพระพุทธรูปในรูปแบบและลักษณะต่าง ๆ สถิตอยู่ในแผนภูมิจักรวาลจำลอง (แทนความหมายของจิต) ที่เรียกว่า มณฑลพระปัญจชินพุทธเจ้าจึงเป็นสัญลักษณ์ทางจิตของผู้ที่หลุดพ้นแล้ว

ในขั้นนี้ มณฑลของพระปัญจชินพุทธเจ้า ได้แสดงถึงคุณสมบัติทั้งหลายของพระพุทธรูป ยิ่งไปกว่านั้นยังสามารถแสดงถึงภาวะแห่งความหลุดพ้นได้ด้วย กล่าวคือการที่

²¹ เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, น. 177-178.

²² การร่ายแบบดอกบัว หมายถึงการร่ายมนต์ออกเสียงดังพอได้ยิน

²³ การร่ายแบบวัชระ หมายถึงการร่ายมนต์โดยไม่ออกเสียง

²⁴ การร่ายแบบสมาธิ หมายถึงการร่ายมนต์โดยไม่ออกเสียงเลย และเพ่งให้เกิดรูปดอกบัวขึ้นที่กลางหทัย บนดอกบัวมีดวงแก้วปรากฏอยู่ ในดวงแก้วนั้นปรากฏอักขระมนต์ที่ร่ายอยู่

²⁵ การร่ายแบบศัพทอุบัติ หมายถึงการร่ายมนต์โดยเพ่งให้เกิดดอกบัวที่กลางหทัยและมีสังขีสีขาวที่เปล่งเสียงออกมาไม่ขาด

²⁶ การร่ายแบบแสงสว่าง หมายถึงการร่ายมนต์โดยเพ่งให้เกิดเป็นแสงสว่างออกจากปากเวลาร่ายมนต์ ให้แสงดังกล่าวแผ่ไปทั่วสากลจักรวาล

สามารถรับรู้สภาวะแห่งปรมาตมน์นั้นเองเปรียบได้กับการที่ได้สัมผัสสภาวะแห่งพระธยานิพุทธเจ้า และพระธยานิโพธิสัตว์ โดยผ่านกระบวนการทางวิปัสสนากรรมฐาน ในทางศิลปะนั้น วัชรยานได้สร้างรูปผู้หญิงและผู้ชายให้เป็นตัวโลกียะ และโลกุตระ นอกจากนี้ก็แสดงการร่วมเพศชายหญิง เป็นการเปรียบเทียบให้เห็นว่า ผู้ปฏิบัติได้สัมผัสรสของธรรมะ หรือการบรรลุมรรคผลก็เป็นสิ่งที่ทุกคนมีโอกาสสัมผัสด้วยตนเอง เช่นเดียวกันหมด²⁷

3. พัฒนาการของพุทธตันตระชั้นต่อมาเรียกว่าสหัสยาน โดยถือว่า สังสาระและนิพพานนั้นมีอยู่ในจิตดวงเดียวกันอยู่ก่อนแล้ว ทั้งสองมิใช่สิ่งเดียวกันหรือสิ่งที่ต่างกัน แต่ที่แตกต่างกันเพราะจิตเป็นตัวการที่ไปมองให้เกิดความแตกต่าง ดังนั้น สิ่งทั้งหลายล้วนมีธาตุแท้เป็นพุทธภาวะเช่นเดียวกันหมด สหะยาน ไม่เห็นด้วยกับการดำเนินชีวิตที่ผูกติดอยู่กับข้อปฏิบัติจนเกินไป หรือแม้แต่การยึดติดในพิธีกรรมต่าง ๆ แต่เน้นหนักในหลักปฏิบัติสองประการ คือ การอุทิศตัวเองเพื่อสังคม และให้มีใจเมตตากรุณาต่อบุคคลอื่น เมื่อสามารถปฏิบัติได้ดังนี้ ในที่สุดพฤติกรรมของเรากลายเป็นสิ่งผลักดันให้บรรลุธรรมได้ในที่สุด โดยอาศัย ปัญญาและอุบายะ ซึ่งใช้ วัชร และดอกบัวเป็นรูปแบบทางสัญลักษณ์ หรือการอุปมาด้วย ชายหญิง เมื่อธรรมทั้งสองมีความบันสานสอดคล้องกันเมื่อใดก็ถือว่า เป็นทางแห่งการตรัสรู้

4. พัฒนาการของพุทธตันตระในขั้นสุดท้ายเรียกว่า “กาลจักรยาน”²⁸ หมายถึง วัฏจักรของกาล กล่าวคือสภาวะแห่งมหาปัญญาและมหากรุณา ซึ่งถือว่าเป็นคุณธรรมที่นำพาไปสู่การตรัสรู้ นอกจากนี้พัฒนาการในช่วงกาลจักรยานมีความเชื่อเกี่ยวกับ ดาราศาสตร์ โดยเชื่อว่าทุกสิ่งเป็นระบบที่ดำเนินไปภายใต้ภาวการณ์ของสุริยจักรวาล ดังนั้นสรรพชีวิตจึงมีความสัมพันธ์กับระบบสากลจักรวาล เมื่อสามารถเข้าใจถึงสัมพันธ์ภาพดังกล่าว ปัญญาญาณก็จะถูกพัฒนาจนในที่สุดก็สามารถตรัสรู้ได้ ทำให้สภาพการณ์ของพุทธตันตระในขณะนั้นเต็มไปด้วยพิธีกรรมต่าง ๆ และในยุคนี้เองปรากฏขอบเขตแห่งการบรรลุธรรมแบ่งออกเป็น 4 ระดับดังนี้

1. กิริยตันตระ หมายถึง การบำเพ็ญที่เน้นการกระทำและพิธีกรรมรวมทั้งการบูชา มากกว่าอย่างอื่น ในขั้นนี้ยังถือว่าเป็นระดับต่ำอยู่
2. จริยตันตระ หมายถึง การบำเพ็ญที่เน้นหนักไปในด้านความประพฤติ การปฏิบัติตามศีล วินัย หรือสิกขาบท
3. โยคะตันตระ หมายถึง การบำเพ็ญที่เน้นหนักไปในการภาวนา หรือโยคะวิธีเพื่ออบรมจิตด้วยสมาธิให้ก้าวไปสู่กระแสแห่งการตรัสรู้

²⁷ บุญย์ นิลเกตุ, พุทธศาสนนามหายาน, น. 129.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, น. 131.

4. อนุตรโยคตันตระ หมายถึง การบำเพ็ญที่เน้นการปฏิบัติอย่างยั้งยวดหรือการภาวนาอย่างถึงที่สุด และก้าวเข้าสู่การตรัสรู้ด้วยตนเอง²⁹

อย่างไรก็ตาม การที่อุปมาการบรรลุธรรมว่าเหมือนกับการร่วมรักระหว่างชายกับหญิงที่บังเกิดความซาบซึ้งในความรักอย่างแนบแน่น เหมือนกับการรวมกันโดยสนิทของปรัชญา และอุปายะ ทำให้บังเกิดโพธิจิต แต่เพราะการเปรียบเทียบดังนี้ ทำให้พุทธตันตระบางพวกตีความคำกล่าวนี้ จนทำให้เกิดแนวความคิดแบบกามสูตร ซึ่งมีส่วนทำให้ภาพลักษณ์ของพุทธตันตระเสียหาย จนถูกกล่าวหาว่าเป็นยุคเสื่อมโทรมที่สุดของประวัติศาสตร์พุทธศาสนา แต่หากมองอีกมุมหนึ่งด้วยการที่พุทธศาสนาในยุคนั้นถูกรุกรานจากพวกพราหมณ์-ฮินดูจึงต้องค้นคิดระบบปรัชญาเพื่อธำรงพระพุทธศาสนาเอาไว้ และคำสอนต่าง ๆ ของนิกายตันตระได้พัฒนามาเป็นส่วนสำคัญของระบบยันต์ในประเทศไทยเชื่อมโยงกับเกี่ยวกับแนวคิดของพุทธศาสนamahayana หลายนิกายด้วยกัน

3.2 อิทธิพลแนวคิดจากพระพุทธศาสนamahayana ที่มีต่อระบบยันต์

จากการที่พุทธศาสนamahayana ได้พัฒนาขึ้นเป็นลำดับ ปรัชญาต่าง ๆ ได้ถูกพัฒนาขึ้นอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสัพพัญญุตญาณ เรื่องไตรกายและเรื่องกระบวนการของจิต จนถึงช่วงพุทธศาสนamahayana แบบตันตระ ซึ่งในเวลาดังกล่าวมนตรา มณฑล และพิธีกรรมได้ถูกประยุกต์เข้ากับพุทธศาสนา โดยนำเอาแนวคิดของนิกายมหายานิกและโยคจารที่มีอยู่ก่อนมาประยุกต์เข้าไว้ เมื่อระบบของมณฑลและมนตราต่าง ๆ ได้ถูกพัฒนาให้กลายเป็นระบบยันต์ ดังนั้นในยันต์ต่าง ๆ จึงมีแฝงไปด้วยอิทธิพลแนวคิดของนิกายเหล่านั้น

3.2.1 อิทธิพลแนวคิดเรื่องไตรกาย

แนวความคิดเรื่องไตรกายในคำสอนฝ่ายมหายานถือเป็นเรื่องหนึ่งที่มีความแตกต่างจากแนวคิดในพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งแนวคิดดังกล่าวมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อวิวัฒนาการของเลขยันต์ด้วยความเชื่อในบริบทพุทธมหายานที่ว่า แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะดับขันธปรินิพพานไปนานแล้ว แต่พระคุณต่าง ๆ ของพระองค์หาได้ดับสูญตามไปด้วย ซึ่งเป็นที่มาของการนำเอาบทบรรยายพุทธคุณต่าง ๆ มาผูกขึ้นเป็นเลขยันต์ และมนต์คาถาต่าง ๆ มหายานมีแนวคิด

²⁹ เรื่องเดียวกัน, น. 132.

ที่ว่าหากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วดับสูญ ก็เท่ากับว่าบารมีที่พระองค์ทรงบำเพ็ญมานับอสงไขยกับก็ถือว่าสูญสิ้นไปด้วย ดังนั้นมหายานจึงมีความคิดที่ว่าพระกายที่ดับสูญไปนั้นแท้จริงเป็นเพียงกายเนื้อ (นิรมาณกาย) แต่ยังมีพระกายที่ยังไม่ดับสูญแต่ดำรงอยู่ในภาวะที่แตกต่างกันออกไป เรียกว่าธรรมกายและสัมโพธิกาย ดังใน คัมภีร์อวัชฐาสัทธกปาฐนาปารมิตา ที่กล่าวว่า “ธรรมกายทั้งหลายคือพระพุทธเจ้า ภิกษุทั้งหลายท่านไม่พึงคิดว่า กายที่ท่านเห็นอยู่นี้เป็นกายจริงของเรา ท่านจงเห็นเราจากความพร้อมบริบูรณ์คือธรรมกายเถิด”³⁰ แนวคิดเรื่องตรีกายได้พัฒนาและนำไปสู่พระพุทธเจ้า 3 ลักษณะของมหายาน เมื่อสภาวะของพระพุทธเจ้าถูกอธิบายให้เปลี่ยนไป ในกรณีนี้เท่ากับเป็นการยืนยันถึงความเชื่อเกี่ยวกับภาวะหลังปรินิพพานของพระพุทธเจ้าว่ายังคงมีบางสิ่งเหลืออยู่และสัมพันธ์กับโลก แนวคิดดังกล่าวถูกพัฒนาไปจนเกิดเป็นพระพุทธเจ้า 3 ลักษณะคือ พระอาทิพุทธเจ้า พระยานิพุทธเจ้าและ พระมานุสยพุทธเจ้า

3.2.1.1 อิทธิพลแนวคิดเรื่องจิตต่อพัฒนาการเรื่องตรีกาย

คำอธิบายโดยทั่วไปเกี่ยวกับคำสอนเรื่องตรีกาย (ธรรมกาย สัมโพธิกาย และนิรมาณกาย) ได้แก่ พระธรรมกายคือพระวรกายที่แท้จริงของพระพุทธเจ้าซึ่งยังคงดำรงอยู่แม้กายเนื้อของพระองค์จะดับสูญไปแล้วก็ตาม³¹ ซึ่งธรรมกายจะสัมพันธ์กับพระอาทิพุทธเจ้า มหายานได้เพิ่มคำสอนเรื่องสัมโพธิกายเข้ามาอีกกายหนึ่ง เพื่อสนองความต้องการของสรรพสัตว์ ในข้อที่ว่าพระพุทธเจ้ายังมีได้ดับสูญ หากแต่ยังดำรงอยู่ในอีกรูปแบบหนึ่งเท่านั้นและสัมโพธิกายนี้จะสัมพันธ์กับพระยานิพุทธเจ้า ส่วนนิรมาณกายหรือกายมนุษย์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น มหายานถือว่า แท้จริงเป็นเพียงมหาอุบายในการโปรดสัตว์เท่านั้น ดังมีข้อความปรากฏใน วิมลเกียรติคุณเทวสูตร สาวกวรรค มีใจความว่า

สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาพาธเล็กน้อย ต้องใช้น้ำโคลนไปบำบัด ท่านวิมลเกียรติคุณทนต์ พอดีพบกับพระอานนทระหว่างทางจึงได้กล่าวถามพระอานนทเรื่องการอาพาธของพระผู้มีพระภาคเจ้า และท่านวิมลเกียรติคุณทนต์กับพระอานนทว่า “พระคุณเจ้าอานนท พระเจ้าจักรพรรดิอาศัยบุญญาธิการเล็กน้อย ยังเป็นผู้ปราศจากโรคอาพาธ ป่วยการที่จักกล่าวถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า

³⁰ “คัมภีร์อวัชฐาสัทธกปาฐนาปารมิตา” อ้างถึงใน ประพนธ์ อัครวิรุฬหาร, โพธิสัตว์จรรยา: มรรคาเพื่อมหาชน, น. 78.

³¹ เรื่องเดียวกัน, น. 18.

ผู้สมบุญด้วยบุญญาธิการอันไม่มีประมาณ แม้พวกพาทิรชนนอกศาสนาจักดูหมิ่นเอา พระวรกายที่แท้จริงของพระพุทธเจ้าทั้งหลายคือธรรมกายนั่นเอง มิได้เป็นกายเกิดจากกิเลสตัณหา พระสรีระกายของพระองค์เป็นอนาสวะ มีอาสวะธรรมเป็นมูลเหตุสิ้นเชิงแล้ว พระสรีระของพระองค์คือสังขตะ ปราศจากเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เมื่อพระสรีระของพระตถาคตมีสภาพดังนี้จะมีโรคอาพาธเกิดขึ้นได้อย่างไร” พระอานนท์เกิดปริวิตกขึ้นว่าจักทำอย่างไรดีโดยพุทธานุภาพ บรรดาอภินุคฺค ผู้บริวารผู้หนึ่งกล่าวว่า แต่เนื่องด้วยพระพุทธเจ้าทรงถืออุบัติมาในปัญจสหาโลกธาตุซึ่งมีความเสื่อมต่างๆ จึงทรงสำแดงให้เห็นว่าอาพาธ เพื่อเป็นอุบายโปรดสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์³²

ดังนั้น การที่พระพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพานนั้นเป็นเพียงมายาที่พระองค์แสดงเพื่อเป็นอุบายในการโปรดสัตว์ จะเห็นได้ว่าตามทัศนะของมหายานนั้นพระพุทธเจ้าทรงเป็นอภินุคฺค ผู้บรรลุมหาสมุญญแห่งปัญญา และมีสถานภาพที่อยู่เหนือมนุษย์ทั่วไป เป็นเหตุให้มหายานอธิบายกายพระพุทธเจ้าออกเป็น 3 ลักษณะได้แก่

3.1 นิรมาณกาย คือ กายสังขารของความเป็นมนุษย์ของพระพุทธเจ้า เป็นกายที่เปลี่ยนแปลงไปตามกฎธรรมชาติ ในที่นี้หมายถึงรูปกายของพระศากยมุณีพระพุทธเจ้า และพระมานุษยพุทธเจ้า ทั้งหลาย ที่ทรงออกมหาภิเนศกรรม ณ ตรีศัฐเทศนาสั่งสอนสรรพสัตว์ และดับขันธปรินิพพานอันเป็นไปตามความผันแปรแห่งสังขาร

3.2 สัมโภคกาย คือ กายที่รัศมีแผ่ซ่านมีลักษณะเป็นทิพย์ไม่มีที่สิ้นสุด สัมโภคกายนี้ปุถุชนไม่อาจมองเห็นได้เป็นกายที่ทรงใช้เทศนาสั่งสอนพระโพธิสัตว์ระดับมหาสัตว์ซึ่งปรากฏได้ทุกแห่งหน ดังนั้นแม้พระพุทธเจ้าจะปรินิพพานไปแล้วแต่พระโพธิสัตว์ยังสามารถเห็นพระพุทธเจ้าในรูปสัมโภคกายได้ มหายานถือว่า สัมโภคกายนั้นอยู่ระหว่างธรรมกายกับนิรมาณกาย

3.3 ธรรมกาย คือ กายอันเกิดจากธรรม ไม่มีเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด เป็นภาวะที่ไม่ขึ้นอยู่กับกาลและเทศะ³³ แผ่ซ่านอยู่เป็นอนันต์ เป็นการแสดงว่าพระพุทธเจ้าเสมอด้วย

³² เสถียร โพธิ์นันทะ, ชุมนุมพระสูตรมหายาน (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2516), น. 49.

³³ Suzuki Daisetz Teitaro. Outline of Mahayana Buddhism (New York: Schocken Book Inc, 1970), p. 261.

พระธรรม พระพุทธเจ้าทั้งหลายล้วนเสมอภาคแห่งธรรมกาย เพราะสัจจะย่อมเป็นอย่างนั้น พระธรรมย่อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

คำอธิบายเกี่ยวกับคำสอนเรื่องตรีกายที่ยกมาแสดงเบื้องต้นดูเหมือนจะไม่มี ความเกี่ยวข้องอะไรกับบุคคลอื่น เป็นเพียงคำอธิบายเกี่ยวกับสถานภาพพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและความ มีอยู่ของพระองค์เท่านั้น ซึ่งคำอธิบายดังกล่าวจะไม่มีบุคคลใดสามารถมีประสบการณ์ตรง เกี่ยวกับคำสอนนี้ได้ การเข้าใจคำสอนนี้จะเป็นไปได้เพียงการอนุมานเท่านั้น แม้การที่มหายานมี เรื่อง “สัมโภาคกาย” ซึ่งถือว่าสามารถปรากฏขึ้นเพื่อสั่งสอนพระโพธิสัตว์ได้ ดังตัวอย่างที่ปรากฏใน สังฆธรรมปฎิสิกสูตร สตูปสันทรรคปริวรรต ตอนที่พระประภูตรัตนะซึ่งเป็นอดีตพุทธเจ้าสนทนา ธรรมกับพระศากยมุณีพุทธเจ้าว่า “เมื่อบริษัท 4 เหล่านั้น ได้เห็นพระผู้มีพระภาคตถาคตอรหันต สัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ปรินิพพานไปนานแล้ว หลายพันร้อยหมื่นโกฏิกลับ กำลังตรัสอยู่อย่างนั้น ได้ ถึงความมหัศจรรย์ใจและประหลาดใจเป็นอย่างยิ่ง...”³⁴ แต่คำอธิบายนี้ก็ไม่ใช่เพียงพอ เพราะว่าการ ปรากฏกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในรูปแบบสัมโภาคกายเป็นเรื่องของประสบการณ์เฉพาะ บุคคล และอาจเป็นเพียงจินตนาการก็ได้ เพราะบุคคลอื่นไม่สามารถมีประสบการณ์นี้โดยเท่า เทียมกัน นอกจากนี้คำสอนเรื่องตรีกายยังมีความสัมพันธ์โดยตรงกับเรื่องพระพุทธเจ้าใน 3 ลักษณะของมหายาน อันได้แก่ พระอาทิพุทธเจ้า (พระพุทธเจ้าองค์แรก ซึ่งถือว่าเกิดขึ้นเอง และ ดำรงอยู่เป็นนิรันดร์) พระธยานิพุทธเจ้า (พระพุทธเจ้าซึ่งเกิดจากอำนาจฌานของพระอาทิพุทธเจ้า ดำรงอยู่ ณ พุทธเกษตร) และพระมานุษยพุทธเจ้า (พระพุทธเจ้าที่เป็นมนุษย์และมาตรัสรู้ในโลก มนุษย์) ซึ่งมีผลทำให้คำสอนดังกล่าวขัดกับหลักการพุทธศาสนาแนวจารีตมากขึ้น เพราะเหตุว่า พระอาทิพุทธเจ้าซึ่งสัมพันธ์กับธรรมกายจะมีลักษณะที่เป็นสยัมภูนาถ ดำรงอยู่เป็นนิรันดร์ พระธยานิพุทธเจ้าซึ่งสัมพันธ์กับสัมโภาคกายดำรงอยู่ที่พุทธเกษตรมีพละนาภาพสามารถรู้ชนสรรพ สัตว์ได้อย่างง่ายดาย นอกจากนี้ยังมีพระโพธิสัตว์เป็นผู้ช่วยอีกด้วย และพระมานุษยพุทธเจ้าเป็น เพียงปรากฏการณ์ซึ่งเป็นอุบายเพื่อสั่งสอนความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ความเข้าใจ ดังกล่าวนี้อาจมีผลทำให้สิ่งที่กล่าวมาทั้งหมดดูคล้ายคำสอนในฝ่ายเทวนิยม โดยเฉพาะศาสนา พราหมณ์-ฮินดู ดังนั้นคำสอนดังกล่าวจึงมักถูกสรุปว่าเป็นคำสอนที่เป็นสังฆธรรมปฏิรูป เป็นเรื่องอก ที่จะทำลายคำสอนแท้ของพุทธศาสนาที่เน้นหลักการเรื่องอริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท และไตรลักษณ์

หากพิจารณาหาคำสอนเรื่องตรีกายของมหายานจะเห็นได้ว่าพระกายทั้ง 3 และ พระพุทธเจ้าทั้งสามลักษณะนั้นจึงมิได้แยกจากกันโดยสมบูรณ์ การที่ปรัชญาฝ่ายมหายานกล่าว ว่าพระมานุษยพุทธเจ้า นั้นเกิดจากฌานของพระธยานิพุทธเจ้า และพระธยานิพุทธเจ้านั้นเกิดจาก

³⁴ ชะเอม แก้วคล้าย, สังฆธรรมปฎิสิกสูตร, น. 141.

พระอาทิพุทธเจ้า (ที่เรามักไปเข้าใจว่าเป็นพระพุทธเจ้าองค์ปฐม) น่าจะเป็นการอธิบายตามหลักบุคคลาธิฐานไปสู่หลักธรรมาธิฐาน เพราะในปรัชญาฝ่ายมหายานไม่ยืนยันเรื่องมูลการณ์ในลักษณะที่เป็นปฐมเหตุของสรรพสิ่ง เพียงแต่กล่าวถึงสิ่งต่าง ๆ ว่าปรากฏออกมาจากจิตเท่านั้น (Manifestation of mind) ที่สำคัญคำสอนเรื่องโพธิจิตอันเป็นหลักการสำคัญของมหายานนั้นเป็นภาวะที่สรรพสัตว์สามารถเข้าถึงได้ หรือมีศักยภาพในการเข้าถึง พัฒนาการเรื่องโพธิจิตนี้ในที่สุดถึงขั้นกล่าวว่า มีอยู่ในจิตของสรรพสัตว์อยู่แล้ว หากหลักการเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า 3 ลักษณะนี้ไม่อาจพิสูจน์ด้วยประสบการณ์ของบุคคล ก็ไม่มีประโยชน์อะไร ไม่ต่างจากคำสอนเกี่ยวกับพระเจ้าในลัทธิเทวนิยมทั้งหลาย จึงมีความเป็นไปได้ว่าคำสอนดังกล่าวถูกพัฒนามาจากมหายานฝ่ายวิญญานวาท นอกจากนี้ยังมีคำอธิบายที่เด่นชัดเกี่ยวกับเรื่องพระกายทั้ง 3 เทียบกับโครงสร้างของจิตในนิกายโยคจาร หรือโยคจาร ซึ่งเป็นนิกายที่มีคำสอนเกี่ยวกับจิตโดยเฉพาะ กล่าวคือ ปรัชญาโยคจารถือว่า อาลยวิญญาน ย่อมเป็นปทัฏฐานของสิ่งทั้งปวง โลกและจักรวาลล้วนเป็นเพียงพฤติกรรมของจิต ดังนั้นการที่มนุษย์รับรู้สิ่งต่าง ๆ ก็ล้วนเกิดขึ้นจากการปรุงแต่งของจิตทั้งสิ้น ดังที่ได้กล่าวไว้ใน คัมภีร์วิมศติกา โสลกที่ 1 ที่ว่า “สิ่งทั้งปวงนั้นเป็นเพียงมโนภาพของจิตเท่านั้น เพราะการปรากฏแห่งวัตถุนั้นมีได้มีอยู่จริง”³⁵ และใน ทศภูมิโกสูตร ที่ว่า “ในมหายาน เป็นอันยุติแล้วว่าไตรธาตุ (กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ) เป็นเพียงมโนภาพของจิตเท่านั้น”³⁶

กระบวนการรับรู้ที่จำแนกลักษณะของจิตและหน้าที่ออกเป็น 8 แบบ ในขั้นตอนแรกเป็นการทำงานของปัญจวิญญานอันทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางปัญจทวาร กล่าวคือเมื่อมีองค์ประกอบประชุมพร้อมการรับรู้ก็มีขึ้นได้ จักขุวิญญานเกิดมีขึ้นได้เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ คือ ที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์ (จักขุประสาท) รูปวิสัย (รูปารมณ) มนสิการ จิต มโนธาตุ มโนวิญญาน และ พีชะในกรณีของ โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญานอาศัยหลักการเดียวกันในส่วนนี้ถือว่าเป็นกระบวนการรับรู้ (Faculties of perception) หลังจากผ่านปัญจวิญญานมาแล้ว เป็นขั้นของมโนวิญญานซึ่งมีพฤติกรรม 2 แบบ คือมโนวิญญานที่เป็นไปในปัญจวิญญาน กล่าวคือเข้าไปรับรู้อารมณ์สืบเนื่องจากปัญจวิญญาน

³⁵ Stefan Anacker, Seven Works of Vasubandhu (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Ltd., 1998), p. 161.

³⁶ “ทศภูมิโกสูตร” อ้างถึงใน พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, “แนวคิดเรื่อง “จิตเท่านั้นที่มีอยู่” ของพระพุทธศาสนานิกายโยคจาร,” พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 1 (มกราคม-เมษายน 2547):32.

(Faculties of conception) และมโนวิญญาณที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ที่เป็นไปใน อดีต ปัจจุบัน อนาคต ซึ่งแตกต่างจากปัญจวิญญาณซึ่งรับอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันอารมณ์เท่านั้น

มโนวิญญาณมีหน้าที่สำคัญในการที่เป็นต้นเหตุแห่งการประกอบกรรมดีและกรรมชั่ว มโนวิญญาณนี้จึงเป็นได้ทั้ง กุศล อกุศล และ อัปยาगत มโนวิญญาณนี้จะเกิดดับต่อเนื่องกันไม่มีหยุด ยกเว้นเมื่อเข้าสู่สัพพัญญู หรือเข้าสู่สัญญาเวทิตนโร และผู้ที่หลับสนิทไม่ฝัน ขั้นตอนต่อมาจะเข้าสู่ กลิขภูมิโนวิญญาณ กล่าวคือ ปัญจวิญญาณ 5 ต้องอาศัยอินทรี 5 จึงเกิดขึ้นได้ เช่น จักขุ วิญญาณต้องอาศัยจักขุนทรีจึงเกิดมีได้ มโนวิญญาณจะบังเกิดพฤติกรรมก็ต้องมีที่อาศัย แตกต่างกันที่อินทรีของปัญจวิญญาณเป็นรูปธรรม แต่อินทรีของมโนวิญญาณนั้นเป็นนามธรรม และมโน ทรีนี้เองที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กลิขภูมิโนวิญญาณ มีสภาพเป็นอัปยาगतทำหน้าที่เข้าไปยึดครองอาลยวิญญาณว่าเป็นตัวเป็นตน กลิขภูมิโนวิญญาณจะพิจารณาอารมณ์ภายใน แต่เนื่องจากทำหน้าที่ยึดครองอาลยวิญญาณ จึงมีอิทธิพลส่งไปยังปัญจวิญญาณ เพราะฉะนั้นแม้เป็นอัปยาगतก็จัดเป็นอัสวธรรม (Faculties of discrimination) ท่านกล่าวกลิขภูมิโนวิญญาณนี้จะขาดก็ต่อเมื่อบรรลुरुหัตผล หรือเข้าสู่สัญญาเวทิตนโร โดยปกติแล้วกลิขภูมิโนวิญญาณย่อมเกิดสับสนตติไม่ขาดสาย ขั้นตอนต่อมาคือ อาลยวิญญาณ ที่ถูกกลิขภูมิโนวิญญาณยึดถือเอาไว้ว่าเป็นตัวตน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สรวพิชวิญญาณ และโยคจารย์ได้สร้างปรัชญาวิญญาณวาทจาก อาลยวิญญาณ โดยทฤษฎีที่ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่จิต และออกมาจากจิตกล่าวคือเป็นเพียงภาพสะท้อนจากจิต อาลยวิญญาณนี้เป็นมูลการณะของโลกและสรรพสิ่ง (Source of discrimination) ดังที่กล่าวไว้ใน อภิธรรมมิกสูตร ว่า

อนาทิกาลิโก ธาตุ

สรวธรรมสมาศุรย

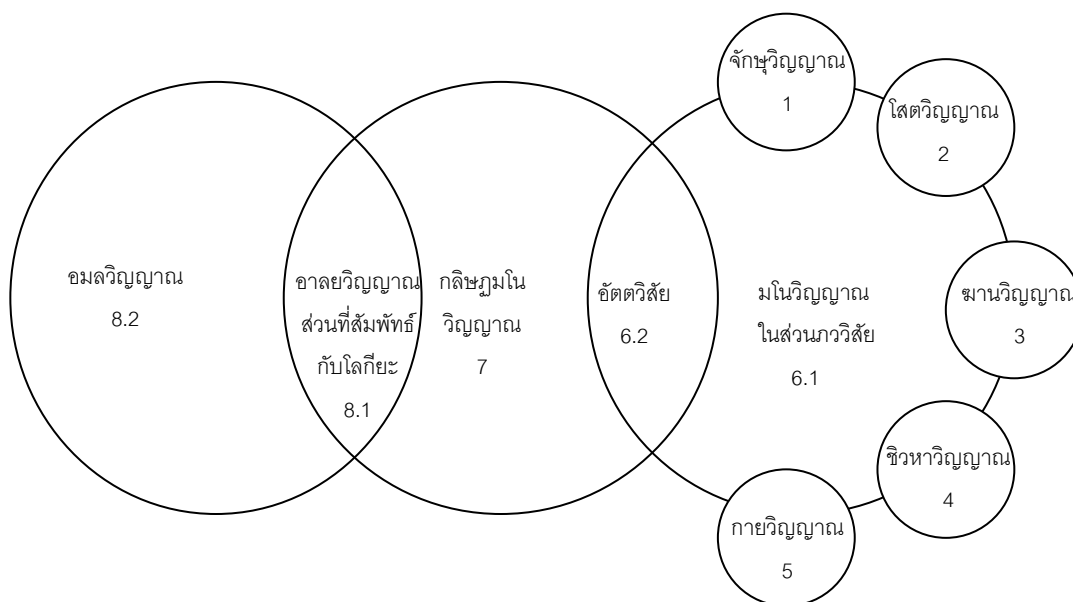
ตสมินฺ สติ คติ สรวา

นิรวาณาธิคโมปิ วา

“ธาตุไม่มีกาลเบื้องต้น (คืออาลยวิญญาณ) เป็นที่อาศัยแห่งธรรมทั้งปวง เมื่อธาตุนั้นมี ก็มีคติทั้งปวง (ภาพ) กับทั้งการบรรลुरुหัตผลด้วย”³⁷ เราสามารถอธิบายโครงสร้างของจิตโดยแบ่งไปตามหน้าที่ เรียกว่า วิญญาณทั้ง 8 ตามปรัชญาโยคจารย์ (วิญญาณวาท) เพื่อให้ง่ายต่อการเปรียบเทียบได้ดังนี้

³⁷ “อภิธรรมมิกสูตร” อ้างถึงใน เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, น. 81.

ภาพที่ 3.1
แสดงหน้าที่ของวิญญานทั้ง 8



ดัดแปลงจาก Piyasilo, *Mandala of The Five Buddhas*, (Selangor: Academic Art, 1989), p. 4.

คำอธิบายภาพ 3.1 คำสอนโยคจารย์ได้อธิบายถึงโลกและปรากฏการณ์ต่าง ๆ ว่าล้วนเป็นเพียงพหุติภาพที่แสดงออกจากจิตเท่านั้น ดังนั้นโยคจารย์จึงจำแนกประเภทของจิตตามหน้าที่ออกเป็น 8 ลักษณะ กลุ่มแรกเรียกว่า ปัญญวิญญาน ได้แก่ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน และกายวิญญาน วิญญานทั้ง 5 นี้ทำหน้าที่รับอารมณ์ภายนอกผ่านอายตนะคือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย เมื่อปัญญวิญญานรับอารมณ์แล้วจึงส่งต่อไปให้มโนวิญญานเพื่อปรุงแต่งอารมณ์ให้เป็นกุศล อกุศล หรืออัปยากฤต

หนึ่งในขณะที่มโนวิญญานไม่ได้รับอารมณ์จากปัญญวิญญาน มโนวิญญานจะพิจารณาธรรมารมณ์ที่เป็นไปในอดีตบ้าง อนาคตบ้างและปรุงแต่งเป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤตเช่นเดียวกัน ดังนั้นมโนวิญญานจึงมีทั้งส่วนที่เป็นภววิสัยและอตตวิสัย ส่วนกสิณวิญญานทำหน้าที่ยึดถือในอภยวิญญาน และเป็นที่อาศัยของมโนวิญญาน กล่าวคือมโนวิญญานจะเกิดพฤติกรรมได้ก็ต้องมีที่อาศัย ดังนั้นกสิณวิญญานจึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่ามโนทริย์ และการที่กสิณวิญญานยึดในอภยวิญญานจึงทำให้เกิดความรู้สึกเป็นตัวตนขึ้นมาสืบสันตติต่อเนื่องกันไปจนกว่าจึงบรรลุนิพพาน ส่วนอภยวิญญานนั้นมีหน้าที่เก็บเอาผัสสะ ทั้งที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต เมื่อมีเหตุปัจจัยถึงพร้อมก็จะแสดงพฤติกรรมออกมา

อาลยวิญญานนี้เป็นมูลฐานแห่งสิ่งทั้งปวง ถ้าไร้อาลยวิญญาน สิ่งทั้งปวงก็ไม่อาจมีได้ ก็เพราะว่าสรรพสิ่งนั้นเป็นเพียงเงาสะท้อน หรือพหุติภาพจากอาลยวิญญานนั่นเอง และอาลยวิญญานนี้ยังเป็นแหล่งเก็บพีชะต่าง ๆ ไว้ เมื่อประจวบกับปัจจัยก็แสดงพฤติกรรมออกมา ดังนั้นพีชะนั้นถือเป็นเหตุ ส่วนวิสัยภายนอกเทียบด้วยปัจจัยที่มาเร่งเร้าให้เหตุนั้นสำแดงพหุติภาพออกมา ดังที่ได้แสดงวิญญานประเภทต่าง ๆ มาแล้วนั้นต้องทำความเข้าใจก่อนว่าถึงแม้ คำสอนนิกายโยคอาจารย์จะแบ่งวิญญานออกเป็น 8 ชนิด แต่วิญญานทั้ง 8 จะแบ่งแยกจากกันโดยเด็ดขาดก็หาไม่ ดังที่กล่าวไว้ใน ลังกาวตารสูตร ว่า

กระแสดังอาลยวิญญาน ถูกกระแสดมคือวิสัยรบกวน ชัดส่ายไปมาพร้อมกับคลื่นแห่งวิญญานต่าง ๆ เปรียบเสมือนคลื่นแห่งมหาสมุทร ชัดส่ายไปมาเพราะกระแสดม กระแทกกันเป็นระลอกไม่หยุดหย่อน ดังนั้น วิญญานเหล่านี้ อันเปรียบเหมือนคลื่นในมหาสมุทร จะแบ่งแยกจากมหาสมุทรก็หาไม่³⁸

พีชะที่มีอยู่ในอาลยวิญญานนั้นมีลักษณะเป็นพลังงานที่ก่อให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง การที่จะสำแดงพหุติภาพออกมาสู่ภายนอก เปรียบได้กับว่า รูปวิสัย ศัพทวิสัย เป็นต้นล้วนแต่มี พีชะของรูปและเสียงนั้นอยู่ในอาลยวิญญาน และสำแดงพหุติภาพออกมาภายนอกแล้วกลับมาเป็นอารมณ์แก่ จักขวิญญานบ้าง โสทวิญญานบ้าง ดังที่กล่าวไว้ใน คัมภีร์ไตรสทรวินิเทศ แต่งโดยท่านวสุพันธุ โสลกที่ 7 ว่า “อาลยวิญญาน เรียกว่า จิต เพราะสังสม พีชะ สังสมกิเลส และวาสนาทั้งหลายไว้ด้วยกัน อีกประการหนึ่งเรียกว่าจิต เพราะเป็นไปโดยอาการอันวิจิตร”³⁹ ใน คัมภีร์วิษณุปติมาตราชิทธิ ได้กล่าวไว้ว่า

“เมื่ออาลยวิญญานถูกทำให้บริสุทธิ์ กลิษฏมโนวิญญานก็จะบริสุทธิ์ เมื่อกลิษฏมโนวิญญานบริสุทธิ์ วิญญาน (ที่เหลือ) ทั้ง 6 ก็จะเป็นบริสุทธิ์ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ความรู้ซึ่งเป็นทวิภาวะถูกแปรเปลี่ยนให้เป็นปัญญาบริสุทธิ์ ความสัมพันธ์แห่งอาลยวิญญาน (ที่ทำให้เกิดการแบ่งแยกเป็น กลิษฏมโนวิญญาน) ได้แปรเปลี่ยนเป็นปัญญาที่เป็นดังกระจก (อาทรรคนชญาณ การเปลี่ยนสวาสวอาลยวิญญานเป็นอนาสวอาลยวิญญาน) เทียบได้กับ พระอักษะภยพุทธะ กลิษฏมโนวิญญาน (วิญญานที่ทำให้เกิดการแบ่งแยกอันเป็นด้านแปดเปื้อน) แปรเปลี่ยนไปสู่ปัญญาแห่งความเสมอภาค (สมตาสทญาณการทำลายเสียซึ่งทวิภาวะทั้ง

³⁸ Suzuki Daisetz Teitaro, The Lankavatara Sutra (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1999), p. 190.

³⁹ Stefan Anacker, Seven Works of Vasubandhu, pp. 291-292.

ปวง) เทียบได้กับ พระรัตนสังกัภาวะพุทธะ มโนวิญญูณก็แปรเปลี่ยนเป็นปัญญาที่สองสว่าง (ปรัตยเวกษณชญาณ การแปรเปลี่ยนสาสวมโนวิญญูณเป็นอนาสวมโนวิญญูณ) ปัญจวิญญูณก็แปรสภาพเป็นปัญญาแห่งความสำเร็จ (กฤตยานุชฐานันชญาณการแปรเปลี่ยนสาสวปัญจวิญญูณเป็นอนาสวปัญจวิญญูณ) เทียบได้กับพระอโฆสสิทธิ และการแปรเปลี่ยนโดยสมมุนรณแห่งอาลยวิญญูณก็มีได้แตกต่างไปจากสภาวะแห่งธรรมธาตุ ซึ่งเทียบได้กับพระไวโรจนะ”⁴⁰

หลักการที่กล่าวมาแล้วถือว่ามีความเด่นชัดในด้านพัฒนาการ กล่าวคือเมื่อสาสวอาลยวิญญูณแปรเปลี่ยนเป็นอนาสววิญญูณ วิญญูณทั้ง 7 ที่เหลือได้ถูกแปรเปลี่ยนไปด้วย ดังนั้นในขั้นนี้อาลยวิญญูณที่แปรเปลี่ยนโดยสมมุนรณแล้วเทียบได้กับพระอาทิพุทธเจ้า และกลิขภูมิโนวิญญูณที่แปรเปลี่ยนตามเทียบได้กับพระธยานิพุทธเจ้า และ วิญญูณที่เหลือจะเทียบได้กับพระมานุชยพุทธเจ้า หรืออาจอธิบายอีกแบบหนึ่งว่า เพราะอนาสวอาลยวิญญูณที่บริสุทธิ์นั้น (พระอาทิพุทธเจ้า) สรรค์สร้างกรุณาและปรัชญาอันทำลายเสียซึ่งทวิภาวะ (พระธยานิพุทธเจ้า) ความสัมพันธ์กับโลกของบุคคลดังกล่าวย่อมถึงความบริสุทธิ์สมมุนรณ (พระมานุชยพุทธเจ้า) กล่าวคือ การที่อาลยวิญญูณแปรเปลี่ยนเป็นอมลวิญญูณด้วยกระบวนการทางวิปัสสนากัมมัฏฐานในขั้นอาทรรคชญาณเทียบได้กับพระอาทิพุทธเจ้า

ทั้งนี้การที่อธิบายว่าพระอาทิพุทธเจ้าเป็นสมมุนรณาคือเกิดเอง หาเบื้องต้นและที่สุดไม่ได้ดังที่ใน คัมภีร์การัณทวูหะ กล่าวว่า “เมื่อไม่มีสิ่งใดทั้งหมด ย่อมมีแต่พระสวมภู(พระผู้เกิดเอง) และอาศัยเหตุที่พระองค์มาก่อนสิ่งอื่นทั้งหมด พระองค์จึงมีพระนามว่าพระอาทิพุทธเจ้าด้วย”⁴¹ อุปมาเหมือนกับอาลยวิญญูณที่เกิดสืบสันตติมาแต่การใดไม่ปรากฏ

ส่วนการที่สาสวกลิขภูมิโนวิญญูณแปรเปลี่ยนเป็นอนาสวกลิขภูมิโนวิญญูณด้วยสมตาศญาณเทียบได้กับพระ ธยานิพุทธเจ้า โดยคุณสมบัติของพระธยานิพุทธเจ้านั้นเกิดจากอำนาจฌาณของพระอาทิพุทธเจ้า ดังนั้นเมื่อกลิขภูมิโนวิญญูณบริสุทธิ์ การยึดถือความเป็นตัวเป็นตนก็หมดไป และการที่สาสวมโนวิญญูณแปรเปลี่ยนเป็นอนาสวมโนวิญญูณด้วยปรัตยเวกษณชญาณ รวมทั้งสาสวปัญจวิญญูณแปรเปลี่ยนเป็นอนาสวปัญจวิญญูณด้วย

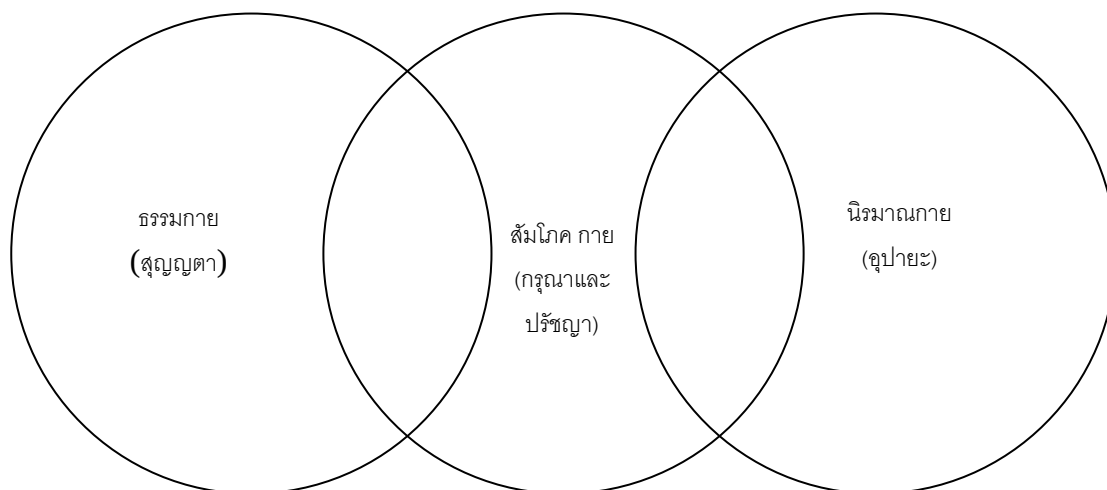
⁴⁰ Piyasilo, Mandala of The Five Buddhas, (Selangor: Academic Art and Printing Service, 1989), p. 7.

⁴¹ “คัมภีร์การัณทวูหะ” อ้างถึงใน เสถียรโกเศศ-นาคประทีป, ลัทธิของเพื่อน (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, มปป.), น. 338-339.

กฤตยานุสฐานัญญาณจึงเทียบได้กับพระมานุษยพุทธเจ้า เพราะวิญญานทั้ง 2 (มโนวิญญาน และปัญญวิญญาน) เป็นวิญญานที่ทำหน้าที่สัมพันธ์กับปรากฏการณ์ภายนอก อุปมาดุจพระมานุษยพุทธเจ้าที่เป็นกายเนื้อโปรดสรรพสัตว์อยู่ การกระทำของบุคคลนั้นถือว่าบริสุทธิ์จากความคิดปรุงแต่งในความเป็นตัวเป็นตน ย่อมอนุเคราะห์ต่อสรรพชีวิตด้วยความกรุณาอันเสมอภาค ดังนั้นการที่มหายานอธิบายเรื่องพระพุทธเจ้า 3 ลักษณะจึงเป็นเรื่องที่บุคคลสามารถปฏิบัติและเข้าถึงได้ ซึ่งอธิบายได้ดังนี้

ภาพที่ 3.2

ความเชื่อมโยงของธรรมกาย สัมโศคกาย และนิรมาณกาย



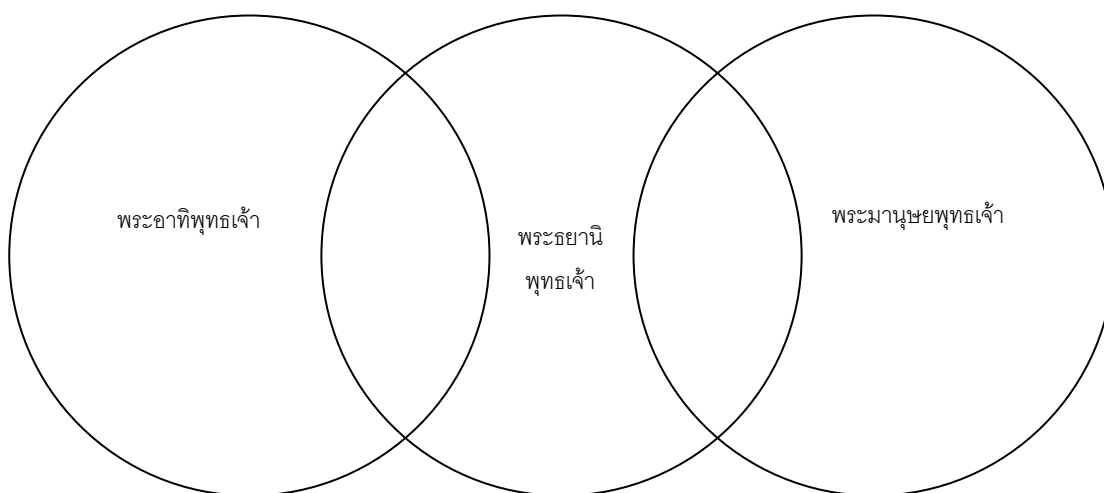
เมื่อเรานำรูปที่ 1 กับรูปที่ 2 มาเปรียบเทียบกันจะเห็นได้ถึงความเชื่อมโยงดังนี้ อาลัยวิญญานจะอยู่ในวงกลมแรกเท่ากับธรรมกาย (สุญญตา) และไปสัมพันธ์กับวงกลมที่สองคืออกติขณมโนวิญญานซึ่งเท่ากับสัมโศคกาย (กรุณาและปัญญา) ส่วนวงกลมที่สามคือวิญญานทั้ง 6 ซึ่งเท่ากับนิรมาณกาย (ปารมิตา หรือบารมี) ซึ่งแสดงออกเพื่อเป็นอุบายในการโปรดสัตว์ สามารถสงเคราะห์เป็นอุपाเยได้ ดังที่กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นว่าคำอธิบายเหล่านี้ มีลักษณะเป็นบุคคลาธิษฐานไม่ควรยึดถือตามตัวอักษร พระกายทั้งสามถูกอธิบายในลักษณะที่มีได้แยกออกจากจิต หากแต่เป็นจิตในส่วนที่เป็นด้านบริสุทธิ์ ในที่นี้อธิบายธรรมกายว่าเป็นพระกายที่เป็นกฎความจริงตามธรรมชาติ (The Body of The Principle) อันเป็นธรรมชาติแท้ของความเป็นพุทธะ ดังนั้น ธรรมกายในความหมายนี้จึงเท่ากับโพธิ (ความตรัสรู้) ดังที่ใน คัมภีร์มหายานสูตราลังการ

กล่าวว่า ในความจริงแล้ว มีพระพุทธรูปเจ้าเพียงพระองค์เดียว โภธิภูมิอยู่ประการเดียว⁴² พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายที่ปรากฏบนโลกนี้เป็นเพียงการแสดงออกของธรรมกาย ซึ่งทุกคนสามารถเข้าถึงธรรมกายได้ ทุกคนจึงสามารถเป็นพระโพธิสัตว์และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เท่ากัน คัมภีร์มหายานศรัทโศตปาตศาสตร์ ได้อธิบายว่า ธรรมกาย ได้แก่ พระธรรมความเป็นไปอันสูงสุด และปรัชญาความรู้อันสูงสุด⁴³ ดังนั้นในสำนักโยคอาจารย์จะถือว่าธรรมกายเท่ากับตถตา ในความหมายนี้การอธิบายว่า ธรรมกายเป็นสิ่งที่ไม่เกิด ไม่ดับดำรงอยู่อย่างนั้น ธรรมกายจะมีลักษณะเป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยาม พระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายจึงมิได้แตกต่างล้วนมาจากธรรมกายทั้งสิ้น แสดงว่าพระพุทธรูปเจ้าเสมอด้วยพระธรรม พระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายล้วนเสมอภาคด้วยธรรมกาย เพราะสัจจะย่อมเป็นอย่างนั้น พระธรรมย่อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในส่วนสัมโภคกาย มีความหมายถึงหนทางที่ทำให้เข้าถึงธรรมกาย ในที่นี้หมายถึงกรุณาและปรัชญา โดยที่รูปลักษณะดังกล่าว ถูกบรรยายถึงด้วยพุทธประวัติมากรรมที่เรียกว่า รัตนตรัยมหายาน (ดูรูปที่ 63 ภาคผนวก) ประกอบด้วยรูปพระอวโลกิเตศวร พระนางปรัชญาปารมิตา และพระอาทิพุทธเจ้า และเมื่อจิตของบุคคลเข้าถึงกรุณาและปรัชญาโดยสมบูรณ์แล้ว การกระทำของบุคคลนั้นถือว่าเป็นปารมิตา หรือในขั้นนี้คือ นิรมาณกาย เป็นกายที่สัมพันธ์กับโลกแห่งปรากฏการณ์และสามารถนำไปอธิบายเรื่องพระพุทธรูปเจ้าสามลักษณะได้ดังนี้

⁴² “คัมภีร์มหายานสูตราลังการ” อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, น. 79.

⁴³ Asvaghosha, The Awakening of Faith, translated by Yoshito S. Hakeda, (New York: Columbia University Press, 1967), p. 68.

ภาพที่ 3.3
พระพุทธรูปเจ้าสามลักษณะ (ที่สอดคล้องกับตรีกาย)



3.2.1.2 อิทธิพลแนวคิดเรื่องตรีกายต่อระบบยันต์

แนวคิดเรื่องตรีกายนี้ปรากฏอยู่ชัดเจนในระบบยันต์ของไทยเช่น คัมภีร์ปถมังพระเจ้า ตรึงไตรภพ ซึ่งเป็นคัมภีร์เลขยันต์โบราณที่ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ปถมังมีการทำตัวเพาะ (ดูรูปที่ 64 ภาคผนวก) 5 ตัวโดยทำที่ละตัวแต่ละตัวจะให้เป็น 5 ชั้นเมื่อสำเร็จแล้วจึงลบเป็นพระเจ้า 5 พระองค์คือนะ โม พุท ธา ยะ ตามลำดับเป็นอักขระประจำของพระพุทธรูปเจ้าทั้ง 5 พระองค์ที่มาตรัสรู้ในภพนี้ ซึ่งตัวเพาะนี้มีลักษณะคล้ายกับตัว “ธ” ในอักษรไทยสมัยพ่อขุนรามคำแหง (ดูรูปที่ 65 ภาคผนวก) อีกทั้งอักขระดังกล่าวมีใช้มาตั้งแต่สมัยสุโขทัยซึ่งจะเห็นได้จากจาลึกลานเงินที่พบในเจดีย์วัดบรมธาตุจังหวัดกำแพงเพชร ลักษณะของตัวเพาะนั้นมีที่มาจากตัว “ธ” เพราะหมายถึงธรรม คือ สภาวธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั่นเอง ดังนั้นการใช้ตัวเพาะนี้น่าจะหมายถึงพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายเกิดจากพระธรรมหรือพระธรรมกายดังใน คัมภีร์อักษุสาหัสริกาปรัชญาปารมิตา ที่กล่าวว่า “ธรรมกายทั้งหลายคือพระพุทธรูปเจ้า ภิกษุทั้งหลายท่านไม่พึงคิดว่า กายที่ท่านเห็นอยู่นี้เป็นกายจริงของเรา ท่านจงเห็นเราจากความพร้อมบริบูรณ์คือธรรมกายเถิด”⁴⁴ และการที่แบ่งสัดส่วนของตัวเพาะแต่ละตัวออกเป็น 5 ส่วนซึ่งน่าจะหมายถึงลักษณะของชั้นทั้ง 5 (ตามนัยยะของคัมภีร์

⁴⁴ “คัมภีร์อักษุสาหัสริกาปรัชญาปารมิตา” อ้างถึงใน ประพนธ์ อัสววิรุฬห์การ, โพธิสัตว์จรรยา: มรรคาเพื่อบำเพ็ญ, น. 78.

ปถมังซึ่งถือเป็นแม่บท) ในที่นี้พอเทียบได้กับสัมโมคคกายคือการที่พระพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์สามารถปรากฏขึ้นแม้ว่า 4 องค์แรกจะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ดังนั้นพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่เกิดขึ้นทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต (พระพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์นั้น 3 พระองค์แรกได้แก่ พระกกุสันโธ พระโกนาคมนะ พระกัสสปะ เป็นอดีตพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระศากยมนีเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในปัจจุบัน และพระศรีอาริยเมตไตรย์เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่จะมาตรัสรู้ในอนาคต) อาจจะแตกต่างกันโดยรูปร่างแต่พระพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์ล้วนเกิดจากจะธรรมกายในลักษณะเดียวกันคือศูนย์ธรรม ดังที่กล่าวไว้ใน คัมภีร์ปรัชญาปารมิตาหฤทัยสูตร ที่ว่า “พระพุทธเจ้าทั้งสามกาล เพราะอาศัยปรัชญาปารมิตา (สุญญตา) จึงสำเร็จอนุตรสัมมาสัมโพธิ”⁴⁵ เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ก็ล้วนตรัสรู้ศูนย์ธรรม ก็เท่าว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์มีธรรมกายเดียวกัน ดังที่ใน “คัมภีร์มหายานสูตราลังการ” กล่าวว่า “ในความจริงแล้ว มีพระพุทธเจ้าเพียงพระองค์เดียว โพธิก็มีอยู่ประการเดียว”⁴⁶

ในระบบยันต์เราอธิบายได้ถึงการที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสามารถปรากฏขึ้นในลักษณะของสัมโมคคกายนั้นก็สืบเนื่องจากบารมีทั้งหลายที่ได้ทรงบำเพ็ญไว้ด้วยดีแล้ว ซึ่งอาจเรียกว่าพุทธานุภาพ ดังนั้นในระบบยันต์ที่อยู่ในการทำผงวิเศษมักจะต้องทำเป็นองค์พระหรือพระนามของพระพุทธเจ้าเสมอเพราะเปรียบองค์พระนั้นคือพุทธานุภาพที่ยังจะสามารถปรากฏในโลกนั้นนั่นเอง อีกทั้งเมื่อลบตัวเทอะทั้ง 5 ตัวเป็นอักขระแทนพระนามพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์แล้วในท้ายที่สุดยังเสกกำกับด้วยพระคาถาอาการ 32 คือ “อิติอิหมัสมังกาเย เกสา โลมานะชา ทันตา ตะโจ มังสัง นะหารู อัญญิ อัญญิมิณฺชัง วักกัง หะทะยัง ยะกะยัง กิโลมะกัง ปิเหกัง ปโป ผาสัง อันตัง อันตะคุณฺถัง อุทธะริยัง กะริสัง ปิตตัง เสมหัง ปุพโพ โลหิตัง เสโท เมโท อัสสุ อัสสา เขโพ สังฆานิกา ละสิกา มุตตัง มัตตะเก มัตตะลุงคันติ” ในที่นี้หมายถึงนิรมาณกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เท่ากับการสำแดงกายในรูปแบบที่ประกอบด้วยอาการ 32 เพื่อยังประโยชน์แก่สรรพสัตว์ วิธีการดังกล่าวจึงแสดงความเชื่อมโยงของธรรมกาย สัมโมคคกาย และนิรมาณกายได้ ซึ่งสัมโมคคกายนั้นอาจเทียบได้กับพุทธานุภาพที่สถิตอยู่ในยันต์ กล่าวคือแม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่พระองค์แรกจะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วแต่พุทธานุภาพก็ยังสามารถปรากฏให้ประจักษ์ได้ ส่วนนิรมาณกายนั้นได้แก่การที่ผู้กระทำได้ประจักษ์ในองค์ความรู้ดังกล่าว ทำการลงอักขระยันต์

⁴⁵ Edward conze, Buddhist Wisdom Book (London: George Allen and Unwin Ltd, 1975), p. 98.

⁴⁶ “คัมภีร์มหายานสูตราลังการ” อ้างถึงใน ประพนธ์ อัครวิรุฬหาร, โพธิสัตว์จรรยา: มรรคาเพื่อบุพพาณ, น. 79.

เพื่อฝึกตนเองและอนุเคราะห์ผู้อื่น กล่าวคือการกระทำจิตให้เป็นสมาธิในการลงยันต์เท่ากับการฝึกตน ส่วนสิ่งที่ลงไว้ไม่ว่าจะเป็นประเจียดหรือตะกรุดยังประโยชน์แก่ผู้อื่นเข้ากับหลักการเรื่องความกรุณาและปัญญาได้ นอกจากนี้ในปถมังฉบับของพระสังฆวิจารณ์ในท้ายที่สุดมีการลงเป็นศูนย์นิพพาน 5 ศูนย์ (ดูรูปที่ 66 ภาคผนวก) ด้วยกันโดยแต่ละศูนย์อยู่ในตำแหน่งแบบเดียวกับพระปัญจชินพุทธ (ดูรูปที่ 67 ภาคผนวก) ในเรื่องนี้จะสัมพันธ์กับวิญญานทั้ง 9 ของวิญญานวาทด้วย ศูนย์ที่เรียงกันทั้ง 5 ศูนย์หมายถึงความบริสุทธิ์ของวิญญานชั้นต่าง ๆ โดยปัญจวิญญานจะถูกทำให้บริสุทธิ์โดยพระอโฆสสิททิซึ่งในขั้นนี้ปัญจสาสววิญญานจะเปลี่ยนเป็นปัญจอนาสววิญญาน มโนวิญญานจะถูกทำให้บริสุทธิ์โดยพระอมิตาภะซึ่งในขั้นนี้สาสวมโนวิญญานจะเปลี่ยนเป็นอนาสวมโนวิญญาน กลิขภูมิโนวิญญานจะถูกทำให้บริสุทธิ์โดยพระรัตนสัมภวะ ซึ่งในขั้นนี้อาสวกลิขภูมิโนวิญญานจะเปลี่ยนเป็นอนาสวกลิขภูมิโนวิญญานอาลยวิญญานจะถูกทำให้บริสุทธิ์โดยพระอภิชะภะในขั้นนี้สาสวอาลยวิญญานจะเปลี่ยนเป็นอนาสวอาลยวิญญาน และในลำดับสุดท้ายจะเข้าสู่ขั้นอมลวิญญานเทียบได้กับพระไวโรจนะซึ่งเป็นประธานอยู่กลางมณฑลนั่นเอง ถือว่าเป็นญาณแห่งธรรมธาตุสภาวะของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย⁴⁷

นอกจากนี้แล้วในการการทำผงตรีนิสิงเหซึ่งเป็นที่มาของยันต์ตรีนิสิงเหได้มีการนำเอาเลขอัตรากวาทสมงคล (375 465 195 285) ซึ่งเลขดังกล่าวใช้แทนกำลังเทพยดาต่าง ๆ การที่ใช้เลขต่าง ๆ แทนกำลังดาวนพเคราะห์นั้นเพื่องม่งแสดงสัมพันธ์ภาพของจักรวาลและปรากฏการณ์ทั้งหลาย ทั้งนี้เลข 1-9 1 หมายถึงอาทิตย์ 2 หมายถึงจันทร์ 3 หมายถึงอังคาร 4 หมายถึงพุธ 5 หมายถึงพฤหัสบดี 6 หมายถึงศุกร์ 7 หมายถึงเสาร์ 8 หมายถึงราหู 9 หมายถึงเกตุ ซึ่งเลขต่าง ๆ ที่หมายถึงดวงดาวในระบบสุริยจักรวาลซึ่งทำให้เกิดการไหลเลื่อนของวันเวลา และฤดูกาล เมื่อนำมาบวก ลบ คูณ หาร กันหมายถึงภาวะที่ดาวทั้ง 9 มาปฏิสัมพันธ์กันเกิดเป็นโลกแห่งปรากฏการณ์ จากนั้นนำมาหารด้วย 5 ได้ผลลัพธ์เป็น 750 930 390 570 การที่ได้ผลลัพธ์เป็นศูนย์สามศูนย์นั้นแสดงให้เห็นว่า แม้ว่าปรากฏการณ์ทั้งหลายก็มีลักษณะเป็นสุญญตา จากนั้นให้นำเอาศูนย์ทั้งสามตัวมาทำเป็นองค์พระ ดังที่กล่าวไว้ใน คัมภีร์ตรีนิสิงเห ว่า “จึงให้นำศูนย์ทั้งสามนี้มาทำเป็นองค์พระ ศูนย์หน้าเป็นพระเศียร ศูนย์กลางเป็นองค์ ศูนย์ท้ายเป็นพระบาท...”⁴⁸ หลักการดังกล่าวแสดงให้เห็นว่านิรมาณกายของพระตถาคตเกิดขึ้นจากพระธรรมกายคือศูนย์ตสภาวะนั่นเอง นอกจากนี้ในระบบยันต์ของไทยโดยส่วนมากจะมีองค์พระประกอบอยู่ด้วย

⁴⁷ สัมภาษณ์ เศรษฐพงษ์ จงสงวน, 21 กันยายน 2550.

⁴⁸ เทพย์ สาริกบุตร, พระคัมภีร์พระเวทฉบับตติยบรรพ (กรุงเทพมหานคร: อุตสาหกรรมกรรมการพิมพ์, 2501), น. 217.

เสมอมีจำนวนมากน้อยไม่เท่ากัน บางยันต์มีองค์พระ 1 องค์บางยันต์มีถึง 32 องค์แสดงถึงความเชื่อเรื่องพระกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในลักษณะที่เป็นพุทธคุณ เนื่องจากในฝ่ายเถรวาทจะไม่มีกรกล่าวถึงพระกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหลังพุทธปรินิพพาน ดังนั้นความเชื่อดังกล่าวจึงเป็นอิทธิพลจากมหายาน

3.2.2 อิทธิพลจากแนวคิดเรื่องสุญญตา

แนวคิดเรื่องสุญญตาได้ถูกเผยแพร่ออย่างเด่นชัดเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 6 โดยท่านอาจารย์นาคราชผู้ให้กำเนิดนิกายมหายานิกะซึ่งเป็นมหายานยุคแรกในอินเดีย ท่านเผยแผ่ปรัชญาศูนยตวาทีน (ว่าด้วยเรื่องสุญญตา) ท่านได้อธิบายว่า “สิ่งทั้งปวงเป็นสุญญตา” (สรวมศูนยม)⁴⁹ อันมีความหมายว่าสิ่งทั้งหลายนั้นปราศจากสภาวะหมายถึงสภาพที่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง (Self nature) กล่าวคือสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ไม่ว่าอะไรก็ตามจะต้องขึ้นอยู่กับสิ่งอื่น โดยความเป็นเหตุปัจจัยเสมอ ไม่มีสิ่งใดเลยที่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง ยกตัวอย่างเช่นมนุษย์ มนุษย์ดำรงอยู่ได้ด้วยน้ำ อาหาร อากาศ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ถือเป็นปัจจัยที่สำคัญในการดำรงชีพ ดังนั้นคำว่า “สุญญตา” จึงไม่ได้หมายความว่าไม่มีอะไรเลย เป็นศูนยเหมือนกับ ความหมายทางโลกเพราะหากเข้าใจเช่นนั้นจะเป็นอุทเททสิฐิซึ่งทางพุทธศาสนาถือว่าเป็นมิจจาทิฐิชั้นร้ายแรง ในที่นี้สุญญตาก็หมายความว่า ว่างจากตัวตนสัมบูรณ์หรือว่างจากตัวตนที่สามารถดำรงอยู่ได้เอง⁵⁰ ท่านนาคราชได้ใช้หลักปฏิจจสมุปบาทมาอธิบายว่าสิ่งทั้งปวงล้วนเกิดขึ้นก็เพราะมีเหตุปัจจัย และดับไปก็เพราะเหตุปัจจัยนั้นสิ้นลง ท่านยังได้อธิบายถึงมนุษย์ หรือสัตว์ว่าเป็นเพียงการประกอบกันของกองแห่งขันธ ซึ่งมีได้มีแก่นสารสาระในตัวเอง ดังที่ปรากฏใน ปรัชญาปารมิตาหุทยสูตร (เป็นพระสูตรเก่าแก่ของมหายานยุคแรก ๆ) ที่นำเสนอเรื่องสุญญตาอย่างเด่นชัดว่า

พระอารยอวโลกิตศวรโพธิสัตว์

ในขณะที่กำลังชบะຍ่อมอยู่ในปรัชญาปารมิตาอันลึกซึ้ง

ได้มองเห็นว่าโดยธรรมชาติแท้แล้ว

ขันธทั้ง 5 นั้นว่างเปล่า (เป็นสุญญตา)

⁴⁹ เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญา มหายาน, น. 52.

⁵⁰ David J. Kulupahana, Nagarjuna The Philosophy of the Middle Way

(New York: State University of New York Press, 1986), pp. 85-86.

ได้ก้าวล่วงพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

ท่านสารีบุตร

รูปไม่ต่างไปจากความสูญ ความสูญไม่ต่างไปจากรูป

รูปก็คือความสูญ ความสูญก็คือรูป

เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณก็เป็นดังนี้ด้วย⁵¹

จากข้อความในพระสูตรดังกล่าวอธิบายถึงสุญญตา (ความสูญ) กล่าวคือ เป็นการพูดกล่าวถึงขั้นทั้ง 5 ว่าว่างเปล่า (สูญ) จากตัวตนและสิ่งทีเื่องด้วยตัวตน เมื่อพิจารณาดังนี้สามารถล่วงพ้นจากความทุกข์จากความยึดติดในขั้น (อุปาทานขั้น) เรื่องเกี่ยวกับความสูญของขั้น 5 ยังมีกล่าวไว้ใน รัตนาวลี แต่งโดยพระนาคาชุน ว่า

พยับแดด ดูเหมือนน้ำ แต่ความจริงไม่ใช่ น้ำ ไม่ใช่เลยฉันใด ๕ ขั้น ก็ดูเหมือนอิตตา แต่ความจริงไม่ใช่อิตตา ไม่ใช่อิตตาเลย ฉะนั้น⁵²

บุคคล (เห็นแต่ไกลซึ่งพยับแดด) สำคัญพยับแดดว่านั่นคือน้ำ แล้วเข้ามาใกล้ในที่นั้น หากพึงยึดถือว่า น้ำนั้นไม่มีอยู่ไซ้ร เขาก็โง่หลงนัก (ในที่นี้ท่านอรรถาธิบายว่า เมื่อเห็นพยับแดดที่นั่นสำคัญว่าน้ำ ครั้นเข้าไปใกล้เห็นชัดว่าไม่ใช่ น้ำ ก็เป็นความเขลาแต่เดิมที ขึ้นเดียว เพราะเมื่อเห็นไม่ใช่ น้ำ ก็เป็นอันไม่ต้องคิดต่อไปว่าจะมีน้ำหรือไม่มี แต่ถ้าข้าเห็นว่ามีน้ำไม่มี ก็เป็นความเขลาที่วิคุณคือแต่เดิมไม่ใช่ตัวน้ำแล้ว ยังเอน้ำมาคิดอีกว่าไม่มีน้ำ)⁵³

นอกจากนี้ท่านได้กล่าวสรุปไว้อีกว่า

เชิญท่านถามชาวโลก ผู้สาวกของเจ้าลัทธิ (ปรัชญาเมธี) ต่าง ๆ จะเป็นนิกายสาขชยะ นิกายโอรุกะ (ไวเศษิกะ) นิกายนิครนถ์ (เซน) หรือเหล่าบุคลชนธวาทิ (ผู้กล่าวบุคคลคืออหังการว่าเป็นขั้น) ว่ามีใครบ้างหากกล่าวลัทธิเหมือนเรา พ้นจากอิตติตาและนัตติตาทั้งสองส่วน⁵⁴

⁵¹ Edward Conze, Buddhist Wisdom Books; Containing the Diamond Sutra and the Heart Sutra (London: George Allen & Unwin, 1958), pp. 77-80.

⁵² พระนาคาชุน, รัตนาวลี (ม.ป.พ., ม.ป.ท.), น. 58.

⁵³ เรื่องเดียวกัน, น. 59.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 65.

แสดงให้เห็นว่าปรัชญามารชมีกล่าวถึงขั้น 5 และอุปาทานขั้นที่ปุณฺณเข้าใจผิดว่าเป็นตัวตน (อัตตา) แท้จริงแล้วไม่ใช่ตัวตนแต่อย่างใด เมื่อสามารถเห็นตามที่เป็นจริงได้จึงพ้นไปจากความยึดติดในส่วนสุดทั้งสอง คือความเห็นว่ายึ่งหรือขาดสูญ นอกจากนี้ใน ปรัชญาปารมิตาหทัยสูตร ยังพูดถึงอริยสัจโดยความสูญ ซึ่งเป็นประเด็นสำคัญที่ทำให้พระสูตรนี้ถูกมองว่าต่างจากคำสอนในฝ่ายบาลี เพราะเราถือกันว่า อริยสัจเป็นธรรมขั้นสูงในพระพุทธศาสนาอันจะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ จะเป็นสิ่งที่สูญไปได้อย่างไร สำหรับการตีความในเรื่องดังกล่าวจะต้องมีความระมัดระวัง กล่าวคืออาจเกิดความเข้าใจที่ว่า ไม่มีอริยสัจทั้ง 4 ไม่มีทุกข์ ไม่มีสมุทัย ไม่มีนิโรธ ไม่มีมรรค ก่อนอื่นเราต้องไปดูบริบทเบื้องต้นของพระสูตรดังกล่าวเสียก่อน มิเช่นนั้นอาจตีความเป็นนัตถิกะ โดยเห็นว่าเป็นความขาดสูญ ความสูญใน ปรัชญาปารมิตาหทัยสูตร นั้นท่านมุ่งเอา ความสูญจากอัตตา (ตัวตน) และสิ่งที่เนื่องด้วยตน สูญจากสภาวะ (สิ่งที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง โดยไม่ต้องขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย) แต่มิได้ปฏิเสธภาวะอันอิงอาศัยกันของเหตุปัจจัย ท่านมุ่งแสดงขั้น 5 โดยความสูญจากตน आयตนะทั้งหลายก็สูญจากตน การกระทบกันแห่งอายตนะผัสสะ และวิญญาณที่เกิดขึ้นล้วนว่างจากตน

ดังเช่นเมื่อรูปารมณฺมากระทบจักขุทวาร จักขุวิญญาณเกิดขึ้น เกิดเวทนาประการต่าง ๆ มีสุขเวทนาเป็นต้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยประชุมพร้อม มิใช่ตน แต่ด้วยอำนาจอวิชชาปิดบังไว้ จึงเกิดความเข้าใจผิดว่าตัวตน จึงเกิดตัณหา ความทะยานอยากในอารมณ์ และอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นต่าง ๆ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ก็เพื่อให้ยังเห็นบุคคลสูญญตา คือ ไม่มีสัตว์ บุคคล แต่ยังมีบุคคลบางหมู่ที่สามารถยังเห็นบุคคลสูญญตา ว่าไม่มีสัตว์ บุคคล มีเพียงขั้น ๕ ธาตุ आयตนะที่เป็นเหตุปัจจัย แต่กลับมีความยึดติดในธรรมดังกล่าว กล่าวคือ กลับมีความเห็นที่ว่า บุคคลสูญได้ แต่สภาวะธรรมที่รองรับความเป็นตัวตนนั้นจะต้องมีอยู่ จะสูญไปด้วยไม่ได้ ดังที่เคยเกิดขึ้นในนิกายสรวาสติวาทินที่มีความเห็นว่า ขั้นเป็นสิ่งที่ต้องมีอยู่ แท้ที่จริงแล้วขั้น ๕ ธาตุ आयตนะทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นและดับลงตามเหตุปัจจัย เพราะถ้าเห็นว่าขั้นทั้งหลายเป็นของเที่ยงแล้ว สัตว์เมื่อเจริญสมณะถึงขั้นอุปภวนแล้ว ไปปฏิสนธิในชั้นรูปพรหมอันไม่มีรูป นั้นแสดงว่าขั้นทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นและดับลงตามเหตุปัจจัย ฉะนั้นบุคคลเมื่อมคฺคจิตขั้นสูงสุดเกิดขึ้น อันได้แก่อรหัตมคฺค ทำการประหารกิเลสเป็นสมุจเฉตปหาน จึงเป็นขั้นวิมุตติ ไม่มีการเกิดของขั้นอีกแล้ว เพื่อให้หลักพ้นความยึดติดดังกล่าว ท่านจึงอธิบายอริยสัจให้พ้นไปจากการยึดมั่นถือมั่น ในที่นี้คืออริยสัจตามคำใน ปรัชญาปารมิตาหทัยสูตร ได้กล่าวว่า

ไม่มีอวิชา

และไม่มีความดับลงแห่งอวิชา

และไม่มีความดับลงซึ่งความแก่และความตาย

และไม่มีทางให้ถึงซึ่งความดับลงแห่งทุกข์

ไม่มีการประจักษ์แจ้ง และไม่มีการลุถึง...⁵⁵

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ตัวตนหรืออัตตานั้นเป็นเพียงสิ่งสมมุติ มิใช่สิ่งที่มีจริง อัตตาหรือตัวตนนั้นเป็นภาวะที่บุคคลเข้าไปสร้างความยึดมั่นถือมั่น เกิดอุปาทานในเบญจขันธ์ นิพพานไม่ใช่การละอัตตา เพียงแต่ไม่เข้าไปยึดถือ หรือเกิดอุปาทานในขันธ์ 5 ก็มีต้องละอัตตาใด ๆ เพราะแท้จริงก็ได้มีอัตตาให้ละอยู่แล้ว ดังนั้นนิพพานจึงเป็นสูญอย่างยิ่ง นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ท่านนาคคารุณยังได้อธิบายสูญญตาด้วยหลักทวิภาสวิธี เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดที่อาจเกิดจากภาษาจากหลักการดังกล่าวทำให้เป็นอิสระจากทรรศนะทั้งปวง สามารถพ้นไปจากทางสุดโต่ง ถึงกระนั้นเพื่อป้องกันความยึดมั่นในสูญญตา ในงานเขียนที่เรียกว่า ศาสตร์ (อรรถกถา ของงานเขียนฝ่ายมหายาน) ได้กล่าวไว้ว่า ไม่เพียงแต่ต้องละทางสุดโต่งเท่านั้น แต่ต้องละความยึดมั่นถือมั่นแม้ในทางสายกลางด้วย เมื่อพ้นไปจากความมี และความไม่มี (ภาวะและอภาวะ) เพราะสิ่งทั้งหลายว่างจากสภาวะ จึงไม่อาจกล่าวสรุปถึงความมีอยู่จริง หรือไม่มีอยู่จริงของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จึงพอสรุปได้ว่า ไม่มีสิ่งที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวมันเอง (สภาวะ) สิ่งทั้งปวงล้วนเกิดขึ้นเมื่อเหตุปัจจัยประชุมพร้อม และดับลงเมื่อเหตุปัจจัยดับ ดังปรากฏในบทต้นของ มรรยิมิกะศาสตร์ แต่งโดยพระนาคคารุณ ว่า

อนุตปาทะ ไม่มีความอุบัติ อนิโรธะ ไม่มีความดับ อศาสดะ ไม่มีความเที่ยง

อนุจเฑาะ ไม่มีความขาดสูญ อนเการทะ ไม่มีอรรถแต่อย่างเดียว อนานารทะ

ไม่มีอรรถนานาประการ อนาคมะ ไม่มีการเข้ามา อนิรคมะ ไม่มีการออกไป ผู้ที่

กล่าวได้ว่าเป็นเหตุปัจจัย ดับเสียได้ซึ่งปัญจมายาทั้งปวง⁵⁶

ดังที่กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นว่าสูญญตาก็มิใช่สูญเปล่าเหมือนกับความสำเร็จในฝ่ายอุจเฉทวาท เพราะในที่นี้สูญญตานี้รับรองกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่เกิดดับต่อเนื่องกันไป เพียงแต่กระแสแห่งเหตุปัจจัยดังกล่าวนั้นสูญจากตน และสิ่งที่เนื่องด้วยตน สิ่งทั้งปวงล้วนต้องอาศัยกระแสแห่งเหตุปัจจัยทั้งสิ้น จึงกล่าวได้ว่าสิ่งทั้งปวงเป็นสูญญตา หรือสามารถอธิบายด้วย

⁵⁵ Edward Conze, Buddhist Wisdom Books; Containing the Diamond Sutra and the Heart Sutra, p. 89.

⁵⁶ เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, น. 57.

พุทธทระณะที่ว่า “สพเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสยา” แปลว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น ถือมั่น (โดยความเป็น หรือโดยความเป็นของเรา) นอกจากนี้ทระณะเรื่องสุญญตายังสามารถนำมาอธิบายเรื่อง มัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลางได้อีกด้วย โดยอาศัยแนวทางจาก กัจจายนสูตร ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอธิบายโลกด้วยหลักปัจจุสมุปบาท เพื่อหลีกเลี่ยงจากแนวคิดเรื่องความมีอยู่อย่างเที่ยงแท้ถาวร (อัตติตา) และแนวคิดที่ว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ (นัตติตา) การนำเสนอที่ว่าสิ่งทั้งปวงล้วนเชื่อมโยงกัน โดยลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผล คล้ายลูกโซ่ ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เกิดการยึดมั่นถือมั่นขึ้นอีก สุญญตอาจแบ่งออกได้เป็นสองประเภท คือ บุคคลสุญญตา และ ธรรมสุญญตา ⁵⁷

1. บุคคลสุญญตา คือการเพิกถอนความยึดมั่นถือมั่นว่า สัตว์ บุคคล ด้วยเหตุที่บุคคลย่อมสำคัญว่า ชั้น 5 เป็นอัตตา แต่แท้จริงแล้วชั้น 5 ก็มีใช่อัตตา ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่าโดยปรมาตถ์แล้ว มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้น มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่ตั้งอยู่ และมีแต่ทุกข์เท่านั้นที่ดับไป (ทุกข์ในที่นี้หมายถึง ทุกขสภาวะ คือภาวะที่ต้องเปลี่ยนแปลง ไม่อาจรักษาคุณสมบัติเดิมเอาไว้ได้) ดังที่ท่านพระนาคเสนได้กล่าววิสัชนาปัญหาของพระยามิลินท์ ถึงความมีและไม่มีแห่งบุคคล ว่า “มหาบพิตรว่าเสด็จโดยรถ แล้วรถอยู่ที่ไหน งอนรถเป็นต้น เป็นรถหรือ ฯลฯ”⁵⁸ แต่บุคคลที่สามารถละวางบุคคลสุญญตาได้แต่บางที่ยังมีธรรมวณะคือความยึดมั่นถือมั่นในสภาวะธรรมบางประการ ซึ่งได้แก่พวกลัทธิสรวาสติवादและเสาตรันตริกะ เป็นต้น

2. ธรรมสุญญตา คือการเพิกถอนความยึดมั่นถือมั่นในธรรมอันเป็นสิ่งที่ละเอียดย่อนขึ้นไปอีก กล่าวคือบุคคลบางจำพวกแม้ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสัตว์ บุคคล แล้ว แต่ยังเข้าไปยึดในธรรม เช่น ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรคเป็นต้น ว่าต้องมียู่จริง (อุปาทานในธรรม) ใน คัมภีร์วิสุทธิมรรค ก็มีการกล่าวไว้ว่า อริยสัจสองประการแรก (ทุกข์และสมุทัย) ว้างจากความเที่ยง ความงาม ความสุข และอัตตา นิพพานว่างจากอัตตา มรรคว่างจากความเที่ยง ความสุข และอัตตา สุญญตาในจตุราริยสัจเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้⁵⁹ ในทระณะของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเมื่อสามารถหยั่งเห็นบุคคลสุญญตาได้จริง ย่อมเห็นธรรมสุญญตาด้วย เพราะเมื่อไม่มีอุปาทานในตน และสิ่งอันเนื่องด้วยตน ก็ย่อมไม่มีอุปาทานในสิ่งอันตนได้สำเร็จ ได้บรรลุ อุปมาดังเพรียงที่เกาะยึดชนไม้ในน้ำ หากชนไม้ไม่มี จะบอกว่ามีเพียงที่ยึดเกาะอยู่นั้นหาไม่ได้ ส่วนที่มีผู้ถกเถียงกันถึงความมีอยู่ของสภาวะบางอย่างเช่น ปรถวี วาโย อาโป เตโช ว่าเป็นสภาพที่ต้องมีอยู่นั้นเป็นความเข้าใจผิด

⁵⁷ ยวพุทธทศสมาคม, “อาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ บุคคลของศาสนา,”

(กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, ม.ป.พ.), น. 142-143.

⁵⁸ พระปิฎกจุฬารักข, มิลินทปัญหา (ม.ป.ท., ม.ป.พ.), น. 17.

⁵⁹ พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ปัญญานันท (ม.ป.ท., ม.ป.พ.), น. 102.

เนื่องจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดสรรพสิ่งและโลก โดยการรับรู้ทางอายตนะเป็นสำคัญ มีวิญญาณเป็นสิ่ง que เข้าไปรู้ ความเข้าใจผิดดังกล่าวได้ปรากฏในนิกายสรวาสติวาทและนิกายเสาตรันติกะ เพราะในคำสอนนิกายเหล่านั้นปรากฏข้อความที่สนับสนุนความยึดมั่นดังกล่าว เช่น ที่กล่าวว่า คำว่า ปฐวีซึ่งเป็นบัญญัติจะต้องมีสภาวะปรมาตมรับรองรับอยู่ ได้แก่สภาวะแข็ง นิกายนี้จึงเชื่อว่า บัญญัติธรรมนั้นสูญได้ แต่ปรมาตมธรรมนั้นไม่สูญ เพราะถ้าดินไม่มีสภาวะในตัวเอง (สภาวะ) แล้ว ก็จะไม่สามารถชี้ว่าอะไรแตกต่างจากอะไร ดินแตกต่างจากน้ำ หรือน้ำแตกต่างจากไฟอย่างไร นิกายนี้จึงสรุปว่า เพราะธาตุนั้นมีธรรมชาติของมันเอง เราจึงแยกความแตกต่างได้ ดังนั้นนิกายนี้ไม่ยอมรับอัมมสุญญตา จึงเท่ากับว่ายังถึงบุคคลสูญญตาได้แต่ไม่อาจถึงอัมมสุญญตา

เมื่อนำแนวคิดเรื่องสูญญตามาเปรียบเทียบกับระบบยันต์ของไทยจะเห็นได้อย่างชัดเจนใน คัมภีร์ปถมัง ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่หลักฐานทางประวัติศาสตร์ปรากฏ ในคัมภีร์ปถมังนี้เป็นคัมภีร์ที่จะต้องศึกษาเป็นอันดับแรกจึงชื่อว่าปถมัง เป็นแม่บทของอักขระเลขยันต์ต่าง ๆ ซึ่งเนื้อหาของคัมภีร์จะแบ่งออกเป็นวรรค(ตอน) แต่ละวรรคจะเริ่มต้นด้วยการทำนะปถมังพินธุเสมอ สำหรับตัวนะปถมังพินธุนี้ต้องทำความเข้าใจก่อนว่า การเขียนอักขระตลอดจนสัญลักษณ์ทั้งปวงใน คัมภีร์ปถมัง นี้ ไม่ได้เขียนขึ้นมาลอย ๆ แต่ต้องอ้างอิงสูตรในการเขียนทุกครั้ง จะเขียนขึ้นมาทันทีโดยไม่อ้างอิงสูตรไม่ได้⁶⁰ นะปถมังพินธุ ถือเป็นอักขระตัวแรกที่เริ่มทำในคัมภีร์ปถมัง มีองค์ประกอบ 5 ส่วนด้วยกันคือ พินธุ ทัณฑะ เกฑะ อังกุสสะ และสิระ ทั้งหมดนี้หมายถึงการถือกำเนิดรูปแบบชีวิตของมนุษย์ พินธุ นั้นหมายถึงกลลรูป มีลักษณะเป็นหยาดน้ำใส ๆ อุปมาดังน้ำขนจามรุ่มในน้ำมันงาแล้วสลัดไป 7 ครั้ง แม้สลัดไป 7 ครั้งแล้วหยดน้ำมันที่ยังติดอยู่ที่ปลายขนจามรุ่มนั้น จึงพอเทียบได้กับขนาดของกลลรูป ซึ่งใน คัมภีร์ปถมัง แทนด้วยจุดพินธุจากนั้นจึงพัฒนาต่อไปเป็นอัมพุทรูป เป็นเปสิรูปและฆนรูปจนเป็นปัญจสาขาโดยสูตรที่ใช้เสกนะปถมังพินธุสามารถแสดงแนวคิดนี้อย่างชัดเจน อัมพุทัง อัมพุททาชะยะเตเปสิยาชายะเต คะโนคะนาเกศาโลมานะชาปิจะ⁶¹ ในที่สุดและเมื่อลบไปเรื่อยจนถึงนิพพานสูญก็เท่ากับความสูญแห่งตัวตนหรือขั้นทั้ง 5 ถือเป็นบุคคลสูญญตา นอกจากนี้ในแต่ละวรรคจะพูดถึงสภาวะธรรมประการต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา เช่นในตติยวรรค (วรรคที่3) ได้กล่าวถึงสภาวะธรรมอันเป็นกุศล

⁶⁰ กองทุนนิเทศศึกษาพุทธโฆส, พระคัมภีร์บาลีกัจจายนมุล (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ม.ป.พ.), น. ค.

⁶¹ เทพย์ สาริกบุตร, พระคัมภีร์พระเวทฉบับจัดตุณบรรพ (กรุงเทพมหานคร : อุตสาหกรรมกรพิมพ์, 2501), น. 144.

(กุสลา ธมฺมา) สภาพธรรมอันเป็นอกุศล (อกุสลา ธมฺมา) สภาพธรรมที่ไม่เป็นทั้งกุศลและอกุศล (อพฺยากตา ธมฺมา) และไตรลักษณ์ซึ่งได้แก่ทุกขัง อนิจจัง อนัตตา ในที่สุดแล้ว (ที่สุดแห่งวรรค) ก็เข้าสู่ความดับซึ่งใช้สุญนิพพานเป็นสัญลักษณ์ ส่วนบทเสกนั้นท่านใช้ “นิพพานํ ปรมํ สฺยุญญํ” นิพพานเป็นความสูญอย่างยิ่ง ในฉฏฐวรรค (วรรคที่ 6) ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีทั้ง 30 ทศ (ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา) โดยบำเพ็ญชั้น ธรรมดา ชั้นอุปบารมี และชั้นปรมัตถบารมี (ทสฺปารมี ทสฺสุปฺปารมี ทสฺปรมัตถฺปารมี) แต่เมื่อถึงที่สุดแห่งวรรคก็กลับเข้าสู่สุญนิพพานเช่นกัน และในอัฐฐวรรค (วรรคที่ 8) ได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้า 28 พระองค์ แต่ในที่สุดแห่งวรรคก็กลับเป็นนิพพานสูญ 28 สูญ ยิ่งกว่านั้นในวรรคที่ 9 สัญลักษณ์ศูนย์ นิพพานทำเป็นวงกลม 5 วงซ้อนกันซึ่งหมายถึงความว่างแห่งเบญจขันธ์ ซึ่งจะเชื่อมโยงกับการที่ ลบปถมังพิณทุเป็นพระเจ้า 5 พระองค์และพระพุทธเจ้าแต่ละองค์จะแทนขันธ์ ๆ หนึ่ง พระกกุสันธะ แทนรูปขันธ์ พระโกนาคมะแทนนามขันธ์ พระกัสสปะแทนสัญญาขันธ์ พระศากยมนีแทนสังขาร ขันธ์ และพระเมตไตรยแทนวิญญาณขันธ์ ในระดับนี้เทียบได้กับบุคคลสุญญตา ต่อมายังลบศูนย์ ห้าชั้นเป็นศูนย์ชั้นเดียวมีกากบาทตรงกลางซึ่งหมายถึงแม้ความสูญก็ว่างเปล่าด้วย กล่าวคือแม้แต่ ความศูนย์เองก็ไม่มีอะไรให้ยึดถือหรืออีกนัยหนึ่งพระนิพพานก็เป็นสุญญตาด้วย แสดงให้เห็นถึงความเข้าใจของคนโบราณเกี่ยวกับธัมมสุญญตาที่ไม่ต่างจากแนวคิดของมารยมิกะเลย ไม่เพียงแต่คัมภีร์ปถมัง เท่านั้น คัมภีร์หลัก ๆ อย่างอิสระเจ ตรีนิงเงและมหาราชก็ลงจนถึงสุญนิพพานเหมือนกันหมด นี่น่าจะแสดงเรื่องของสุญญตาได้เป็นอย่างดี

3.2.3 อิทธิพลจากแนวคิดเรื่องมณฑล

มณฑล หรือมันดารา หมายถึง “ขอบเขตอันเร้นลับ” หรือแผนผังอันศักดิ์สิทธิ์ที่แสดง ตำแหน่งของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย บางครั้งมณฑลบางรูปแบบเป็นการจำลอง ลักษณะของจักรวาล ซึ่งมณฑลในภาษาสันสกฤตแปลว่า “วงกลม” ในเบื้องต้นมณฑลคือ ขอบเขตหรือพื้นที่ศูนย์กลาง ซึ่งเป็นพิธีเกี่ยวกับศาสนาที่ช่วยให้อุปสรรคหรือสิ่งที่จะมารบกวนถูก ขจัดออกไปและพิธีกรรมสามารถดำเนินไปได้โดยปราศจากอันตราย⁶² โดยการใช้มณฑลซึ่งถือว่า มีอานุภาพอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นมณฑลที่มีอานุภาพทางป้องกันอันตราย นอกจากนี้มณฑลอาจ หมายถึงความสมบูรณ์ที่เกิดจากความสัมพันธ์กันระหว่างสิ่งต่าง ๆ กล่าวคือ “สิ่งทั้งหมดที่เกิดจาก

⁶² Adrian Snodgrass, The Matrix and Diamond World Mandala in Shingon Buddhism (New Delhi: Rakesh Goel, 1988), p. 121.

คุณลักษณะต่าง ๆ และคุณธรรมอันประเสริฐของพระพุทธเจ้าและพระตถาคต เช่นเดียวกับที่กิ่งลื้อคือผลรวมที่ประกอบขึ้นจากส่วนย่อยต่าง ๆ เช่น ดุมลื้อ วงลื้อ และซี่ลื้อ เป็นต้น”⁶³ มณฑลยังเป็นเหมือนกับการประชุมกันของพระพุทธเจ้า และพระโพธิสัตว์ ในความหมายระดับปรมาตม มณฑลเป็นการจำลองสภาพการณ์ของจิต ดังที่ อรรถกถาของท่านสุภาภรณ์สิงห์ ได้อรรถาธิบายไว้ว่า

มณฑล ให้กำเนิดแก่พระพุทธเจ้า เนื่องจากเป็นตัวแทนความเจริญงอกงามแห่งความเป็นพุทธเจ้า ซึ่งเปรียบเหมือนเมล็ดพันธุ์ที่หว่านหรือปลูกใน พื้นดินแห่งจิตใจ แล้วได้รับความชุ่มชื้นจากสายธารแห่งความเมตตากรุณาอันยิ่งใหญ่ ได้รับความอบอุ่นจากดวงอาทิตย์หรือดวงไฟแห่งปัญญา และได้รับการหล่อเลี้ยงด้วยอากาศ คือ มรรควิธี แล้วเมล็ดพันธุ์แห่งความเป็นพุทธเจ้าก็จะเจริญงอกงามในพื้นที่แห่งสุญญตา และด้วยเหตุนี้ก็จะงอกงามตามธรรมชาติ คือเจริญเติบโตจากภายนอกเข้าสู่โลกแห่งธรรม และในที่สุดก็จะกลายเป็นต้นไม้อันแห่งพุทธะที่เติบโตเต็มที่⁶⁴

ดังนั้น มณฑล ตามนิยามดังกล่าวจึงมีลักษณะเป็นเรื่องราวที่มุ่งแสดงวิถีทางแห่งการตรัสรู้ เป็นการแทนคุณลักษณะของจิตและพัฒนาการของจิตไปสู่การบรรลุด้วยภาพสัญลักษณ์ ดังเช่นมณฑลของพระพุทธเจ้าทั้ง 5 ด้วยเหตุนี้ คำสอนเรื่องมณฑลนี้น่าจะได้รับอิทธิพลจากนิยามมารยมิกะ และโยคอาจารย์ ในเรื่องของสุญญตา และ เรื่องพฤติกรรมของจิต เพราะท่านกล่าวว่า “แล้วเมล็ดพันธุ์แห่งความเป็นพุทธเจ้าก็จะเจริญงอกงามในพื้นที่แห่งสุญญตา” ไม่ต่างจากที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปัญจวิงศตีสัทธาปริชญาปารมิตา ว่า “พระโพธิสัตว์ผู้ประพฤติในปริชญาปารมิตา (สุญญตา) ก่อนพิจารณาเห็นว่า(ที่เรียกว่า) พระโพธิสัตว์ก็เป็นเพียงชื่อเท่านั้น โภทิกก็เป็นเพียงชื่อ พระพุทธเจ้าก็เป็นเพียงชื่อเท่านั้น”⁶⁵ ดังนั้นพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นผู้ตรัสรู้สุญญตา อันเป็นตถตา มีสภาวะครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง ดังที่กล่าวไว้ใน “คัมภีร์ปริชญาปารมิตาหฤทัยสูตร” ที่ว่า “พระพุทธเจ้าทั้งสามกาล เพราะอาศัยปริชญาปารมิตา(สุญญตา) จึงสำเร็จอนุตตรสัมมาสัมโพธิ” ดังนั้นโพธิจึงเป็นไวพจน์ของสุญญตาด้วย นอกจากนี้ มณฑล ยังแสดงลักษณะของ พฤติภาพแห่ง

⁶³ เอเดรียน สนอดกราส, สัญลักษณ์แห่งพระสอุป, แปลโดย ภักพร สิริกาญจน และคณะ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537), น. 100.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 101.

⁶⁵ “คัมภีร์ปัญจวิงศตีสัทธาปริชญาปารมิตา,” อ้างถึงใน ประพนธ์ อัสววิรุฬหาร, โพธิสัตว์จรรยยา : มรรคาเพื่อบรรลุ, น. 34.

จิต สิ่งทั้งปวงเกิดมีขึ้นก็ด้วยอาศัยจิตเป็นปทัฏฐาน สรรพสิ่งเป็นเพียงภาพที่สะท้อนออกมาจาก อาลยวิญญูณ ที่อาจเปรียบได้กับมณฑลดังที่ใน สังกาวตารสูตร กล่าวว่า

บัดนั้น พระตถาคตเจ้าได้ตรัสนิคมคาถาขึ้นว่า โลกที่เรามองเห็นอยู่นี้มิได้มีอยู่จริง ความหลากหลายของสิ่งต่าง ๆ ที่เรามองเห็นเกิดมาจากจิต ร่างกายและทรัพย์สิน ทั้งปวง ล้วนเป็นเพียงภาพที่สะท้อนออกมาจาก อาลยวิญญูณ เท่านั้น⁶⁶

ความพยายามที่จะอธิบายสิ่งเหล่านั้นด้วยรูปแบบทางสัญลักษณ์ ดังนั้นภาพ พระพุทธเจ้า และพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏอยู่ในมณฑลก็มีไข่อื่นไกล ได้แก่การจำลองภาวะของจิต นั้นเอง เช่น พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์คือคุณลักษณะอันสมบูรณ์ของความกรุณา พระมัญชุศรีคือ คุณลักษณะอันสมบูรณ์ของปัญญา ทั้งนี้เหมือนกับปรัชญาของพุทธตันตระที่ว่า “สิ่งใดเป็นกิเลส ตัณหา สิ่งนั้นคือโพธิ สิ่งใดเป็นสังสาระ สิ่งนั้นคือพระนิพพาน”⁶⁷ โดยสรุป มณฑล จึงเป็นการ แสดงออกซึ่งภาวะแฝง (Potentiality) หรือศักยภาพในการตรัสรู้ของสรรพชีวิต โดยถือว่า “สรรพสิ่ง ทั้งหลายมีธาตุแท้เป็นพุทธภาวะเช่นเดียวกันหมด” ดังที่กล่าวไว้ใน คุณะยะสมาชตันตระ ว่า “จง มองความคิดทั้งหลายเป็นเพียงปรากฏการณ์ทางจิตเท่านั้น อย่าได้เห็นว่าเป็นความผิดหรือ ความถูกของอะไรทั้งหมด จงแสวงหาความบริสุทธิ์ของชีวิตจากสภาวะแห่งบรมสุข บนพื้นฐาน แห่งการบรรลุธรรมอันสูงสุดเถิด...”⁶⁸ อย่างไรก็ตามเรื่องมณฑลนั้นจะสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องธาตุ ทั้งหก ได้แก่ 1. ดิน 2. น้ำ 3. ไฟ 4. ลม 5. อากาศ เป็นส่วนประกอบของรูปธรรม รวมกันเป็น ลักษณะของธรรมกายที่มีลักษณะเป็นกฎซึ่งถูกแสดงออกโดยครรรธาตุมณฑล และ 6. วิญญูณ ธาตุประกอบขึ้นเป็นสภาวะธรรมของจิตซึ่งเป็นเช่นเดียวกันกับธรรมกายแห่งปัญญาซึ่งถูกแสดงออก โดยวัชรธาตุมณฑล ดังนั้นครรรธาตุมณฑลเป็นมณฑลทางกายภาพซึ่งรวมเอารูปธรรมทั้งหลายไว้ ส่วนวัชรธาตุมณฑลเป็นมณฑลแห่งสภาวะธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่มีความเกี่ยวข้องกับชีวิต โดยครรรธาตุมณฑลเป็นมณฑลของร่างกายซึ่งประกอบด้วยธาตุทั้งห้า ส่วนวัชรธาตุมณฑลเป็น มณฑลของจิตซึ่งครอบครองวิญญูณทั้งเก้า (ได้แก่ จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ มโนวิญญูณ กลิขภูมิโนวิญญูณ อาลยวิญญูณ และอมล วิญญูณ)⁶⁹ นอกจากนี้แล้วใน มหาไวโรจนะสูตร ยังได้กล่าวถึงมณฑลที่ใช้สำหรับกำหนดจิตไว้

⁶⁶ Suzuki Daisetz Teitaro, The Lankavatara Sutra, p. 49.

⁶⁷ Suzuki Daisetz Teitaro, Outline of Mahayana Buddhism, p. 352.

⁶⁸ บุญย์ นิลเกตุ, พุทธศาสนานิกาย, น. 136.

⁶⁹ Adrian Snodgrass, The Matrix and Diamond World Mandala in Shingon Buddhism, p. 133.

หลายแบบโดยใช้สัญลักษณ์ต่าง ๆ ซึ่งสัญลักษณ์เหล่านั้นมีรูปร่างเหมือนกับที่ใช้ในระบบยันต์ของไทย ดังเช่น รูปวงกลมที่ใช้ในสันติกะโหมะ (มณฑลชนิดหนึ่งเป็นรูปวงกลม) รูปสามเหลี่ยมใช้ในอาภิจาริกาโหมะ (มณฑลชนิดหนึ่งเป็นรูปสามเหลี่ยม) พระจันทร์ครึ่งซีกใช้ในอาภาสนะโหมะ (มณฑลชนิดหนึ่งเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก)⁷⁰ ซึ่งสิ่งที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เองได้วิวัฒนาการเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้อยู่ในยันต์ในความเชื่อของคนไทยตั้งแต่สมัยโบราณ ท่านอาจารย์เทพย์ สาริกบุตร ผู้เชี่ยวชาญเรื่องเลขยันต์โบราณของไทย เป็นผู้รวบรวมแปล และชำระคัมภีร์เลขยันต์ต่าง ๆ จำนวนมาก ได้กล่าวไว้ใน คัมภีร์พระเวทฉบับพิเศษ ว่า

อนึ่งก่อนที่จะเล่าเรียนเรื่องเลขยันต์ จำเป็นต้องทราบกำเนิดที่มาเสียก่อนว่า เลขยันต์ต่าง ๆ นั้นมีที่มาจากอย่างไร เกิดขึ้นด้วยสิ่งอันใด และกระทำขึ้นด้วยเหตุผลอะไร มีความหมายว่าอย่างใดกัน สิ่งเหล่านี้เราควรทราบเสียก่อนให้ถ่องแท้ การศึกษาเล่าเรียนก็จะยังประโยชน์ให้เกิดเต็มที่ เหตุที่มาของยันต์ตามที่เขียนขึ้นไว้เป็นเส้นลากผ่านไปมานั้น ท่านหมายถึงว่าเป็นสายรกของพระพุทธเจ้า ถ้าหากเป็นรูปกลม ๆ ก็หมายถึงว่าเป็นพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า ... ถ้าเป็นรูปสี่เหลี่ยม ก็หมายถึงว่าเป็นธาตุทั้ง 4 หรือทวีปทั้ง 4 ส่วนที่เป็นยันต์สามเหลี่ยมนั้น หมายถึงโลกทั้ง 3 ...⁷¹

นอกจากนี้ในบางครั้งยันต์ยังมีความหมายเกี่ยวข้องกับจักรวาล และดวงดาว ตัวอย่างเช่น ยันต์มหาราช ที่มีตัวเลขอยู่รอบ ๆ โดยท่านเรียกสูตรเลขเหล่านั้นด้วยชื่อของดวงดาว “อาทิตยเป็นมิตรกับครุ (ลงเลข 1 และ 5) จันทรโคมตรูพูนงเยาว์ (ลงเลข 2 และ 4) ศุกรปากหวานอังคารรับเอา (ลงเลข 6 และ 3) ราหูกับเสาร์เป็นมิตรแก่กัน (ลงเลข 8 และ 7)”⁷² ดังนั้นยันต์คือสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่นับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์มีอานุภาพในด้านต่าง ๆ สัญลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ในยันต์นั้นแฝงความหมายที่แตกต่างกันไปซึ่งเปรียบได้กับครรภธาตุมณฑล ต่อมาใน คัมภีร์มหาราช ได้กล่าวถึงการลบยันต์เป็นพระเจ้าห้าพระองค์ซึ่งเทียบได้กับมณฑลทางจิตหรือวัชรธาตุมณฑล อย่างไรก็ตามโดยรวมแล้ว เน้นที่การเพ่งพินิจภายในจิตให้เกิดสมาธิ หรือการเขียนอักขระเลขยันต์ต่าง ๆ อาจเป็นอุบายให้จิตมีสมาธิ อาจารย์เทพย์ สาริกบุตร ได้กล่าวว่า “ผลสำเร็จจะเกิดขึ้นได้ ก็อยู่ที่ดวงจิตสำรวมเป็นสมาธิ และสมาธินี้ท่านจัดเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา ถึงแม้

⁷⁰ Chikyo Yamamoto, Mahavairocana-sutra (Delhi : Rajkamal Electric Press, 2001), p. 131.

⁷¹ เทพย์ สาริกบุตร, พระคัมภีร์พระเวทฉบับตีพิมพ์, น. 187.

⁷² เทพย์ สาริกบุตร, พระคัมภีร์พระเวทฉบับจัดตุฎะบรรพ, น. 1.

ปุณฺชนเราจะบรรลุได้อย่างสงบไม่เกินอาณาสมมติก็ตาม กระนั้นก็สามารถที่จะแสดงอิทธิฤทธิ์ได้ตามภูมิของตน”⁷³ ดังนั้น หลักการเรื่องมณฑลของพุทธตันตระที่เคยเจริญรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนแถบนี้ ได้หลงเหลืออยู่ในรูปแบบของยันต์ต่าง ๆ ที่ใช้กันอยู่จนถึงปัจจุบันนั่นเอง รวมถึงการฝึกสมาธิจิตโดยการเพ่งมองที่มณฑลหรือยันต์ก็เป็นวิธีการเดียวกัน จึงพอสรุปได้ว่า ระบบของเลขยันต์ของไทยโบราณนั้นมีรากฐานมาจากพุทธศาสนamahayana (โดยเฉพาะตันตระและมนตรายาน) เพียงแต่ความหมายในเชิงปรัชญาได้สูญสิ้นไปพร้อมกับการเข้ามาแทนที่ของพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ในสมัยสุโขทัย ในปัจจุบันจึงหลงเหลืออยู่แต่เพียงรูปแบบเท่านั้น เมื่อคนขาดความเข้าใจจึงอธิบายกันไปต่าง ๆ นานาตามทัศนะของพวกเขาเหล่านั้น

3.3.4 อิทธิพลจากแนวคิดเรื่องธารณี

มนตรา (Mantra) หมายถึงการเปล่งเสียงอันเร้าใจ ซึ่งนับเป็นสิ่งสำคัญของตันตระ มนตรา หรือธารณีนั่นถือว่เป็นหัวใจของพระธรรมต่าง ๆ ซึ่งบางครั้งก็มิได้มีความหมายทางด้านภาษาแต่อย่างใด “ท่านวสุพันธุ (คณาจารย์องค์สำคัญของโยคจารย์) เคยตั้งข้อสังเกตไว้ว่าการที่มนตราไร้ความหมายทางภาษาโดยสิ้นเชิงนั้นนับเป็นความสำคัญอย่างแท้จริง เพราะว่าการทำสมาธิภาวนาเป็นสิ่งที่ไร้ความหมายทางภาษาจะช่วยให้บุคคลได้ประจักษ์ถึงธรรมชาติอันเป็นมายาของจักรวาล”⁷⁴ ดังนั้นมนตราต่าง ๆ บางครั้งแปลแล้วจะไม่มีความหมายอะไร ดังเช่นมหานต์ที่เป็นบทสรุปของ “คัมภีร์ปรัชญาปารมิตา” ที่ว่า “คะเต คะเต ปาระคะเต ปาระสัมคะเต โพธิ สวาหา” แปลความว่า ไป ไป ไปโดยหลุดพ้น ไปให้ถึงฝั่ง โอ ความตรัสรู้ สวาหา ความเบิกบาน⁷⁵ จะเห็นได้ว่ามนต์บทนี้แทบจะไม่สื่อความหมายอันใดเลย แต่ก็เหมือนกับการเข้าใจในสภาวะธรรมที่ไม่อาจสื่อด้วยคำพูดใด ๆ เหมือนหลักการที่ว่าสัจจภาวะนั้นย่อมอยู่เหนือการพูด การคิด เราจะค้นสัจธรรมในหนังสือพระไตรปิฎกย่อมไม่พบ นอกจากเราจะต้องหันมาบำเพ็ญดูจิตใจของตนเอง⁷⁶ นอกจากนั้นยังมีความเชื่อเกี่ยวกับมนตราต่าง ๆ ว่าหากท่องบ่นภาวนาไปย่อมสามารถช่วยให้รอดพ้นจากภยันตรายได้ ดังที่กล่าวไว้ในบันทึกการเดินทางของสมณะ เฮียน-จิง ว่า “ในขณะที่ท่านผจญกับภูตผี

⁷³ เรื่องเดียวกัน, น. 1-2.

⁷⁴ ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, วิถีแห่งมหายาน, น. 183.

⁷⁵ Conze, Edward, Buddhist Wisdom Books: Containing the Diamond Sutra and the Heart Sutra, pp.101-102.

⁷⁶ เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, น. 134.

ปีศาจที่ทะเลทรายโกปี เมื่อท่านเอี่ยมมนตราในหฤทัยสูตรนี้ ภูติผีปีศาจก็หายไปทันที และเมื่อท่านตกอยู่ในอันตราย หรือที่เปลี่ยว ก็จะปลอดภัย คลายจากความหวาดกลัวทั้งปวง”⁷⁷ สำหรับ มนตรา หรือ ธารณีนั้นมีอยู่หลายบทด้วยกัน แต่ละบทอาจมีความหมายถึงพระพุทธรูปหรือพระโพธิสัตว์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง แต่มนตราที่เป็นที่รู้จักมากที่สุดในธินั้น ได้แก่ มนตราแห่งพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร คือ “โอม มณี ปัท เม หุม” มีการบรรยายถึงความศักดิ์สิทธิ์นานับประการถึงขนาดที่ว่า ผู้ใดได้ท่องบ่นภาวนาก็สามารถทำลายอกุศลกรรมนับแสนกับ ท่านไซเกียล รินโปเช ได้อรรถาธิบายเกี่ยวกับมนต์นี้ว่า

เสียง“โอม”คือสารัตถะแห่งรูปของผู้ที่เข้าถึงความรู้แจ้ง มณี ปัท เม หรือพยางค์ทั้งสี่กลางบท หมายถึงคำพูดของผู้บรรลุธรรม และพยางค์สุดท้าย “หุม” หมายถึงจิตใจของผู้เข้าถึงความรู้แจ้ง กาย วาจา และใจของพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ทั้งหลายดำรงอยู่ในเสียงของมนต์บทนี้ มนต์บทนี้ได้ชำระล้างสิ่งเคลือบคลุมครอบงำกาย วาจา และ ใจ ทั้งยังนำสรรพชีวิตเข้าสู่ความรู้แจ้ง เมื่อมนต์บทนี้ประกอบเข้ากับศรัทธาและวิริยะในการบำเพ็ญสมาธิภาวนาและการสาธยายมนต์ อานุภาพในการแปรเปลี่ยนของมนต์บทนี้ได้บังเกิดและเพิ่มพูน เป็นไปได้จริง ๆ ที่ชำระล้างตนเองด้วยวิธีนี้⁷⁸

จะเห็นได้ว่าการสาธยายมนต์ หรือธารณีนั้นมุ่งไปที่จิตเพื่อให้เกิดความสงบ และความซาบซึ้งในสภาวะธรรมเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง ดังนั้นการท่องมนต์เหล่านี้จึงช่วยให้จิตใจของผู้ที่นั้นพ้นไปจากอกุศลกรรมทางมโนทวารในขณะที่สาธยาย นอกจากนี้แล้วยังปรากฏเค้าโครงของมนตรายานในพระสูตรบางบท โดยพระสูตรเหล่านั้นมิได้มีอยู่ในพระไตรปิฎกบาลีแต่อย่างใด แต่เป็นที่นิยมสวดกันมาแต่โบราณ เชื่อกันว่ามีอานุภาพมาก ดังนั้นการท่องบ่นภาวนาธารณีมন্ত্র์ตามแบบของมหายานนั้นคือการชำระจิตใจของผู้เจริญภาวนา โดยการระลึกถึงคุณสมบัติของพระพุทธรูปเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ให้มาประทับในจิตของเรา เหมือนกับเป็นการเจริญพุทธานุสตินั่นเอง ในขั้นนี้ก็แฝงไปด้วยปรัชญาที่ว่า สิ่งทั้งปวงล้วนเป็นภาพสะท้อนของจิต เช่น เมื่อจิตเข้าถึงความกรุณา ก็เปรียบดังการเกิดภาพสะท้อนของพระอวโลกิเตศวรขึ้นในจิตนั่นเอง ซึ่งนับว่าเป็นหลักการเดียวกับเรื่องของตรีกาย กล่าวคือมนตราทั้ง 84 ประโยค ที่แทนด้วยบุคคลาธิษฐานเป็นรูปต่าง ๆ ก็

⁷⁷ เคียงเหลียน สีนุญเรื่อง, ประวัติพระถังซำจั๋ง, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คปไฟ, 2542), น. 48.

⁷⁸ พระไพศาล วิสาโล, เปิดประตูสู่สภาวะใหม่, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2544), น. 329.

หมายถึงการที่จิตของผู้ปฏิบัติสะท้อนเอาสารัตถะของสูตรแต่ละท่อนไว้นั่นเอง เช่นในประโยคแรกที่ว่า “นโมรัตนตรายายะ (น้ามอ ห่อลาตันนอตอลาเหยเย)” หมายถึงการน้อมนมัสการพระไตรรัตน์ทั้งสาม อันได้แก่ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้า เพื่อความรู้แจ้งในสภาวะแห่งจิต ประโยคที่ 2 ที่ว่า “นโมอารยะ (น้ามออหल्लीเย)” หมายถึงขออนอบน้อมพึงพึ่งพระอริยเจ้าผู้พ้นไปจากบาปอกุศลแล้ว หมายถึงพระธรรมล้วนเกิดขึ้นจากจิต ผู้ปฏิบัติจะต้องเข้าใจสภาวะจิตของตนให้ทองแท้เพื่อขจัดกิเลสให้สิ้นเป็นต้น⁷⁹ ธารณีจึงอาจถือได้ว่าเป็นดังรหัสที่พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ประทานให้ เพื่อเป็นอุบายในการกางกั้นจิตอกุศล และมหากรุณาธารณีนี้นี้เป็นดังอุบายที่ทำให้สรรพสัตว์เกิดโพธิจิต เสียแต่ว่าคนทั่วไปไม่อาจเข้าใจอรรถที่ลึกซึ้งของธารณีบทนี้ได้ โบราณจารย์ท่านจึงสร้างเป็นบุคคลาธิษฐานไว้ จนในปัจจุบันได้กลายเป็นกวนอิม 84 ปาง ซึ่งแท้จริงแล้วเป็นการบรรยายถึงสภาวะจิตของผู้ที่สามารถสละสลวยและถือปฏิบัติตามมหากรุณาธารณี อันหนึ่งเกี่ยวกับอานิสงส์หรือความศักดิ์สิทธิ์นั้น ท่านอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ ได้กล่าวไว้ว่า

พระอวโลกิเตศวรช้างทรงมหิทธานุภาพพิสดารอะไรอย่างนั้น คุณจะเป็นลัทธิศาสนาพราหมณ์ไม่ผิดเลย ขนาดคนมีโทษยังช่วยให้หลุดพ้นอีก แต่ข้าพเจ้าขอชี้แจงว่าคติการสอนศาสนาของลัทธิมหายานนิยมการอธิบายธรรมะในรูปบุคคลาธิษฐาน การอธิบายคุณลักษณะของพระอวโลกิเตศวรอย่างนี้ เป็นเพียงอุบายโกศลวิธี ชักจูงคนให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธามั่นคงในพระโพธิสัตว์ ไม่น้อยหน้าศาสนาพราหมณ์ชั้นหนึ่งก่อน ภายหลังจึงอธิบายธรรมาธิษฐานให้ฟัง แท้จริงคุณลักษณะของพระอวโลกิเตศวรคือพระปัญญาคุณ พระสันติคุณ และพระกรุณาคุณ ผู้ใดสามารถอัญเชิญพระอวโลกิเตศวรให้เข้ามาประทับอยู่ในดวงจิตได้ ด้วยการหมั่นภาวนารำลึกถึงเสมอ ก็ต้องปรับปรุง กาย วาจา ใจ ของตนให้ประกอบด้วยปัญญาคุณ สันติคุณ กรุณาคุณ ดุจองค์พระโพธิสัตว์ เมื่อเป็นดังนี้ ภัยต่าง ๆ ดังพรรณนามาในพระสูตรที่กล่าวแล้ว จักบังเกิดแก่ผู้นั้น ย่อมไม่มีทางจะเป็นไปได้ หรือแม้ว่าจักเกิดมีขึ้นก็หาทำให้ผู้นั้นต้องหวั่นไหวเดือดร้อนไม่ เพราะดวงจิตของผู้นั้นได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับองค์พระอวโลกิเตศวรแล้วนั่นเอง นั่น ผู้ที่เคารพบูชาพระโพธิสัตว์พระองค์นี้ ย่อมสุดแล้วแต่วุฒิปัญญา (ของผู้นั้น)...⁸⁰

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, น. 20-23.

⁸⁰ ยวพุทธิกสมาคม, “อาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ บุคคลของศาสนา,” น. 98.

การประพันธ์ธารณีมนต์น่าจะได้รับอิทธิพลแนวคิดของนิกาย มหายิมิกะและโยคจาร เนื่องจากการแบ่งไปด้วยหลัก สุธัญตา และ เรื่องพฤติกรรมของจิต การท่องธารณีมนต์จึงเป็นเพียงอุบายในการปลุกโพธิจิตเท่านั้น เช่นเดียวกับการลงยันต์ที่ต้องท่องมนต์บังคับถือเป็นการปลุกฝังปัญญาอย่างหนึ่ง อนึ่งการท่องมนต์ต่าง ๆ เพื่อประกอบพิธีลงยันต์สิ่งสำคัญจิตต้องแน่วแน่ ไม่หวั่นไหวไปในอารมณ์ที่เป็นอดีต หรืออนาคต อีกทั้งการประกอบกันขององค์สามคือ กาย วาจา และใจ ดำรงอยู่ในอารมณ์อันเป็นปัจจุบันขณะ ย่อมทำให้ความรู้สึกเป็นตัวเป็นตน และการปรุงแต่งอารมณ์ถูกข่มไว้

ความพยายามที่จะอธิบายสิ่งเหล่านั้นด้วยรูปแบบทางสัญลักษณ์ ดังนั้นภาพพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏอยู่ในคำสอนมหายานได้แก่การจำลองภาวะของจิตนั่นเอง (ต่อมาได้ถูกพัฒนารูปแบบขึ้นเป็นพระพิมพ์ชนิดต่าง ๆ) เช่น พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์คือคุณลักษณะอันสมบูรณ์ของความกรุณา พระมัญชุศรีคือคุณลักษณะอันสมบูรณ์ของปัญญา ทั้งนี้เหมือนกับปรัชญาของพุทธตันตระที่ว่า “สิ่งใดเป็นกิเลสต้นเหตุ สิ่งนั้นคือโพธิ สิ่งใดเป็นสังสาระ สิ่งนั้นคือพระนิพพาน” ในที่มีลักษณะคล้ายกับมนต์ มนต์ถือเป็นตัวแทนของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ได้เช่นกัน ดังที่เรียกว่า พืชมนต์ของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ เช่น “หรี” เป็นพืชมนต์ของพระอมิตาภะ⁸¹ ดังนั้นไม่เพียงแต่รูปที่ใช้แทนพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ มนต์ก็สามารถเป็นสัญลักษณ์แทนได้เช่นกัน ตัวอักขระแต่ละตัวที่ใช้ประกอบในระบบยันต์ เปรียบเสมือนพระพุทธรูปหรือพระคุณต่าง ๆ ของพระพุทธรูป นอกจากนั้นมนต์บางบทเมื่อใช้เสกพร้อมกับยันต์เชื่อว่า สามารถคุ้มกันอันตรายต่าง ๆ ได้ ยิ่งกว่านั้นยันต์แต่ละยันต์ยังมีการบังคับมนต์เฉพาะเอาไว้ บางครั้งถึงกับบังคับวิธีการร่ายมนต์ด้วย มนต์ที่ใช้สำหรับเสกอักขระในยันต์ดังที่ปรากฏใน คัมภีร์รัตนมาลา เช่น

อิ จงหมั่นภาวนา ป้องกันศาสตรา ห่อนต้องอินทรีย์ ทั้งให้แคล้วคลาด นิราศไพร่
สิริยอมมีแก่ผู้ภาวนาฯ ตี ถึงบทนี้ไซ้รู้ หมั่นภาวนาไว้ กันภัยนานา ภูติผีปีศาจ มิ
อาจเข้ามา ทั้งปอบทั้งห้า ไม่มาหลอกหลอนฯ ปี ภาวนานึก สติตรองตรึก อย่าทำ
ใจร้อน สารพัดเมตตา อย่าได้อาวรณ์ ครุเฒ่าเก่าก่อนเคยได้ใช้มาฯ ไส ภาวนาดี
ครัน ตามกำลังวัน ป้องกันทุกขภัย เป็นที่ชื่นชม นิยมชอบใจ ใครเห็นรักใคร่ ไม่รู้
เหือดหายฯ⁸²

⁸¹ Piyasilo, Mandala of The Five Buddhas, pp. 24-25.

⁸² เทพย์ สาริกบุตร, พระคัมภีร์พระเวทฉบับพุทธียะบรรพ (กรุงเทพมหานคร :
อุตสาหกรรมการพิมพ์, 2501), น. 76.

ในที่นี้เป็นการนำเอาพุทธคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาร้อยเรียงเป็นมนต์เมื่อท่องบ่นจะมีอานิสงส์มากมาย เมื่อนำมาปลุกเสกยันต์ก็เชื่อว่าจะทำให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ สำหรับการใช้นั้นหากในยันต์ปรากฏอักขระตัว อี ก็เอาบท อีมาเสก ถ้าปรากฏตัวตีกีเอาบท ตี มาใช้เสก นอกจากนี้การท่องมนต์คาถายังเป็นอุบายในการละจากวัจจุจริต และมโนทุจริตอีกด้วย ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 แล้วว่าในระบบยันต์จะต้องประกอบด้วยมนต์สำหรับเสกเสมอ ดังนั้น มนต์จึงเป็นส่วนหนึ่งของยันต์ การใช้มนต์เพื่อเสกยันต์หรือที่โบราณเรียกว่าประจุยันต์นั้น คือการทำให้องค์สามคือกาย วาจา และใจมีความสอดคล้องเป็นหนึ่งเดียวกัน กล่าวคือ มือเขียน ปากว่า ใจนึก ใน “มหาไวโรจนสูตร” กล่าวว่า ดูกรพุทธบุตร บัดนี้เราได้ตระหนักว่า กาย วาจา และใจนั้นเสมอด้วยพระตถาคตไวโรจนะ ดังนั้นเธอพึงสำนึกว่าสัพพัตว์ก็คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า⁸³

กล่าวโดยสรุปอิทธิพลของธารณีที่มีต่อระบบยันต์แบ่งออกเป็นสองลักษณะ คือ นำเอาอักขระในมนต์มาใช้ในยันต์ ซึ่งอาจจะใช้แบบเต็มบทหรือให้รูปแบบของอักขระแทนพระพุทธรูป หรือหัวข้อธรรมต่าง ๆ คล้ายกับพีชมนต์ อีกลักษณะหนึ่งคือการนำมนต์มาประจุในยันต์ (เสกยันต์ด้วยมนต์ที่กำหนด) เพื่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งยันต์ต่าง ๆ มักจะมีมนต์ที่ใช้บังคับอยู่แล้ว

3.3.5 อิทธิพลเรื่องพระปัญจชินพุทธเจ้า

จากแนวคิดมหายานว่า โดยธาตุแท้แล้วเราเป็นอันเดียวกับพุทธะ (มีพุทธจิต) เมื่อเราปฏิบัติสมถวิปัสสนาสมาธิอย่างถูกต้องก็จักทำลายปวงอวิชชาได้ เมื่อนั้นเราย่อมประจักษ์ถึงธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย ในความเป็นสุญญตา จิตย่อมหลุดพ้นจากสังสารวัฏ โดยสภาวะปรมาตมได้ถูกสมมุติเป็น พระธยานิพุทธเจ้าทั้ง 5 หรือเรียกว่า พระปัญจชินพุทธเจ้า เป็นวิถีทางนำเราไปสู่ความสมบูรณ์ทางจิตวิญญาณ (หรือการหยั่งถึงสัมโภคกายของพระพุทธรูป) พระพุทธรูปทั้ง 5 ก็คือภาพบุคลาธิษฐานของพระพุทธรูปในรูปแบบและลักษณะต่าง ๆ สถิตอยู่ในแผนภูมิจักรวาลจำลอง (แทนความหมายของจิต) ที่เรียกว่า มณฑล พระปัญจชินพุทธเจ้าจึงเป็นสัญลักษณ์ทางจิตของผู้ที่หลุดพ้นแล้ว ในความเป็นจริงมณฑลของพระพุทธรูปทั้ง 5 มิได้แยกจากกันแต่อาจมีความหมายในฐานะที่สื่อถึงคุณสมบัติร่วมของปวงพระพุทธรูป เช่น

พระอัครโศภนพุทธเจ้า พระพุทธรูปแห่งทิศตะวันออก เป็นสัญลักษณ์แทนพระศากยมุณีที่มีชัยต่อมาร และตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิ พระรัตนสัมภว

⁸³ Chikyo Yamamoto, *Mahavairocana-sutra*, p. 128.

พุทธเจ้า พระพุทธเจ้าแห่งทิศใต้ เป็นสัญลักษณ์แทนพระศากยมุนีในการประทานและการรับถวายสิ่งต่าง ๆ เช่นการที่พระองค์ทรงประทาน เส้นพระเกศธาตุแก่ตปุสสะและภคคิยะ (อุบาสกคู่แรกในพุทธศาสนา) ภายหลังการตรัสรู้ 8 สัปดาห์ หรือการที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงรับถวายน้ำผึ้งจากวานรและน้ำจากช้างที่ป่าเลไลย์ ในช่วงปีที่ 10 หลังจากการตรัสรู้ พระอมิตาภพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าแห่งทิศตะวันตก, เป็นสัญลักษณ์แทนพระศากยมุนีในขณะดำรงอยู่ในสมมติ พระอโฆสิทธิพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าแห่งทิศเหนือ เป็นสัญลักษณ์แทนพระศากยมุนีในการที่พระองค์ปกป้องและช่วยเหลือสรรพสัตว์ ดังที่เคยช่วยสงเคราะห์พระวัชกกิให้อุดพ้นจากการทำอัตตวินิบาตกรรม พระไวโรจนพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าผู้ประทับอยู่ในท่ามกลาง เป็นสัญลักษณ์แทนพระศากยมุนีในคราวที่พระองค์ทรงยังพระธรรมจักรให้เคลื่อนไป เพื่อโปรดพระปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน⁸⁴

ในขั้นนี้ มณฑลของพระปัญจชินพุทธเจ้า ได้แสดงถึงคุณสมบัติทั้งหลายของพระพุทธเจ้า ยิ่งไปกว่านั้นยังสามารถแสดงถึงภาวะแห่งความหลุดพ้นได้ด้วย กล่าวคือการที่สามารถรับรู้สภาวะแห่งปรมาตมัตถ์นั้นเองเปรียบได้กับการที่ได้สัมผัสสภาวะแห่งพระธยานิพุทธเจ้า และพระธยานิโพธิสัตว์ โดยผ่านกระบวนการทางวิปัสสนากรรมฐาน โดยถือว่าสังสาระและนิพพานนั้นมีอยู่ในจิตดวงเดียวกัน ทั้งสองมิใช่สิ่งเดียวกันหรือสิ่งที่ต่างกัน แต่ที่แตกต่างกันเพราะจิตเป็นตัวการที่ไปมองให้เกิดความแตกต่าง

เรื่องเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์ในปกรณ์เลขยันต์ของไทยโบราณนั้น ปรากฏชัดเจนใน คัมภีร์พระปถมัง และถือว่ามีคัมภีร์ดังกล่าวเป็นแบบแผนทั้งสิ้น แม้ในเวลาต่อมาจะมีการอ้างถึงคาถาพระเจ้า 5 พระองค์ไว้ที่ใด ก็ล้วนแต่อาศัยเค้าโครงจากคัมภีร์ปถมัง การที่เปรียบเทียบเรื่อง พระเจ้า 5 พระองค์ในปกรณ์เลขยันต์ของไทยโบราณ เพราะถูกใช้บ่อยที่สุด จัดเป็นพระคาถาในยุคแรก ๆ มีการบันทึกกันมาก่อนยุคอุทอง อาศัยหลักฐานพระพิมพ์ที่ขุดพบในกรุพระปรางค์ กรุวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี ที่ด้านหลังของพระพิมพ์มีการจารึกอักขระเลขยันต์ในคัมภีร์ปถมัง และจากห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ พบว่าคัมภีร์ปถมัง ที่เก่าแก่ที่สุดนั้นมีอายุในราวอยุธยาตอนกลาง จึงใช้คัมภีร์ดังกล่าวเป็นหลักในการเทียบเคียง เพราะเป็นคัมภีร์ที่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่ามีมาแต่โบราณ และเป็นคัมภีร์พระเวทในยุคแรกของไทย ซึ่งยังมีอิทธิพลของมนตรายานอยู่มาก นอกจากนี้ยังถือเป็นคัมภีร์แรกที่ต้องศึกษาในบรรดาคัมภีร์เวทมนต์ทั้งปวง

⁸⁴ Piyasilo, Mandala of The Five Buddhas, pp. 11-12.

เนื้อความใน คัมภีร์ปถมัง กล่าวย้อนไปถึงถึงกำเนิดโลกไว้ดังนี้ เมื่อโลกถือกำเนิดในครั้งแรกนั้น เต็มไปด้วยน้ำ ครั้นนั้น ท้าวสหัมบดีพรหม ได้เล็งญาณมาสู่โลกอันว่างเปล่าซึ่งขณะนั้นกำลังจะงวดขึ้นมาเป็นแผ่นดิน มองเห็นดอกบัว 5 ดอก งอกขึ้นมาท่ามกลางระลอกน้ำ และเห็นรูป นะ ปถมังพินธุ ปรากฏอยู่ที่พื้นระลอกน้ำประดุจว่าเป็นรากเหง้าของดอกบัวทั้ง 5 นั้น ซึ่งแต่ละดอกมี อักษรอยู่ดอกละ 1 ตัวอักษร คือ นะ โม พุท ธา ยะ ท้าวสหัมบดีจึงได้ตั้งชื่อกับนี้ว่า ภัทรกัป อันหมายถึง กัปแห่งความเจริญรุ่งเรืองด้วยว่า จะมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จมาอุบัติถึง 5 พระองค์ หลังจากนั้นจึงทรงเอาหญ้าคาทั้งลงมาบังเกิดเป็นแผ่นดินขึ้นมา สรรพชีวิตเริ่มวิวัฒนาการมาตั้งแต่บัดนั้น ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า ปถมัง ผู้ที่จะเล่าเรียนจะต้องกล่าวคำนี้มนร่าลึกถึงท้าวสหัมบดีพรหมเสียก่อน⁸⁵ และในปฐมวรรคเมื่อจบปถมังพินธุ สำเร็จเป็นพระเจ้า 5 พระองค์แล้ว ท่านให้มนัสการด้วยพระคาถานี้

นกาโร กกุสันโธ โมกาโร โจนาคมนโน พุทกาโร กุสสโปพุทโธ ธากาโร โคตโมพุทโธ
 ยกาโร อริยเมตฺเตยฺโย ปญฺจพุทธานมามิหิ นกาโร ปถมมฺหานิ โมกาโร ทุตฺติยมฺหานิ
 ธากาโร จตุตฺถมฺหานิ ยกาโร ปญฺจมฺหานิ นโมพุทฺธาย ลกฺขณํ สพุทฺธพุทฺเทหิ เทสิตํ
 นกาโร ฐปฺกฺขนฺโธ โมกาโร เวทนานกฺขนฺโธ พุทกาโร สญฺญาญฺกฺขนฺโธ ธากาโร สง
 ขารกฺขนฺโธ ยกาโร วิญญานากฺขนฺโธ ปญฺจพุทธานมามิหิ

นรานุรหิตํ เทวํ	นรเทเวหิ ปุชิตํ
นรานุคามปเกหิ	นนามิ สุกตํ ชินํ
โมหฆาณํ ปริชินํ	โมหฆตฺตํ ปกาสิตํ
โมหสพฺพญฺญตฺตญาณํ	โมหธิตํ นนามิหิ
พุทฺโธ พุทฺธานํ พุทฺธตํ	พุทฺธญฺจ พุทฺธภาสิตํ
พุทฺธตํ สมณุปฺปตฺโต	พุทฺธโชตํ นนามิหิ
ธาดานํ สพุทฺธมฺมานํ	ธาดุฏฺตํ ปกาสิตํ
ธาดานํ สคฺคฺนิพฺพานํ	ธาดุฏฺตํ นนามิหิ
ยทฺชนฺติ สํวิธาน	ยทฺธมฺมา สปญฺญาน
ยทฺสงฺฆา อนุปฺปตฺโต	ยทฺติณฺณํ นนามิหิ ⁸⁶

⁸⁵ เทพย์ สาริบุตร, พุทธาภิเษกฉบับสมบูรณ์ (กรุงเทพมหานคร : ทวีการพิมพ์, 2528), น. 84-85.

⁸⁶ ปถมัง สมุดไทยคำเส้นหาดาล เลขที่ 30 หมู่ 2, (ส่วนภาษาโบราณ หอสมุดแห่งชาติ), วรรคที่ 1.

หากแปลความจากพระคาถาที่ใช้มนัสการ “พระเจ้า 5 พระองค์” ที่ปรากฏใน คัมภีร์ ปถมัง จะเห็นได้ว่าวิธีการแต่งจะคล้ายกับมนตรายานอย่างมาก โดยในช่วงแรกเป็นการบอกพระนามของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ตามลำดับ ในส่วนนี้ไม่แตกต่างจากคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท ที่เรียกช่วงเวลาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จมาอุบัติ 5 พระองค์ในเวลา 1 กัป (คำว่า “กัป” ในภาษาบาลีหมายถึง ช่วงเวลาที่ยาวนานมาก มีอุปมาความยาวนานดังกล่าวว่า เหมือนดั่งมีภูเขาศิลาใหญ่ มีฐานยาวออกไปด้านละ 1 โยชน์ ทุก ๆ 100 ปีมีเทวดานำผ้าเนื้อดีมาลูบภูเขาชิ้นครั้งหนึ่ง จนกระทั่งภูเขานั้นสึกราบเรียบเสมอแผ่นดิน จึงพอเทียบเคียงได้กับเวลา 1 กัป) ซึ่งนับว่ามีพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามากที่สุด จึงเรียกว่า “ภัทรกัป” แปลว่า กัปที่มีความเจริญรุ่งเรือง ดังพุทธวจนะที่ตรัสว่า “ในภัทรกัปนี้มีพระพุทธเจ้า 3 พระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมะ และพระกัสสปะ บัดนี้เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและจักมีพระเมตไตรยสัมพุทธเจ้า แม้พระพุทธเจ้า 5 พระองค์นี้ก็เป็นนักปราชญ์ อนุเคราะห์โลก”⁸⁷ ในช่วงต่อมาของคาถามนัสการเป็นการบอกถึงขั้นของฌานสมาบัติโดยการเทียบตามลำดับแห่งพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ แล้วจึงกล่าวถึงพระพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์โดยความสัมพันธ์กับขั้น 5 ในช่วงนี้เองแสดงถึงอิทธิพลของมนตรายานอย่างชัดเจน เพราะมีความสอดคล้องกับคำอธิบายเกี่ยวกับพระปัญจชินพุทธเจ้า โดยที่มนตรายานอธิบายว่าแท้จริงแล้วพระชินพุทธเจ้าทั้ง 5 มิได้ดำรงอยู่แยกกันเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ มณฑลดังกล่าวเป็นดังกุญแจไขความลับของจิตวิญญาณ ซึ่งในส่วนที่มีการเปรียบเทียบมณฑลของพระปัญจชินพุทธกับขั้น 5 ถือว่าเป็นในส่วนของมณฑลภายใน⁸⁸ ด้วยเหตุนี้พระชินพุทธจึงเป็นภาพลักษณ์ที่แสดงแง่มุมต่าง ๆ ของจิตนั่นเอง กล่าวคือสัญลักษณ์และพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นเพียงอุปายไปสู่การตรัสรู้ธรรมเท่านั้นและจะถูกละทิ้งเมื่อเราเข้าถึงพุทธภาวะภายใน คือการที่สามารถมีภาวะจิตแบบเดียวกับพระพุทธเจ้า

โดยหลักการดังกล่าว พระชินพุทธแต่ละองค์จะเป็นสัญลักษณ์แทนขั้นแต่ละขั้น และเมื่อจิตนั้นเข้าถึงสัจธรรมก็จะแปรเปลี่ยนสภาพการณ์ต่าง ๆ คือความรู้ในความจริงระดับปรมาตม์ โดยลักษณะแห่งตถตา เป็นความรู้ที่เป็นองค์รวมหรือเป็นฐานแห่งโลกและชีวิต โดยปราศจากทวิภาวะ (ความคิดแบ่งแยก) อันได้แก่ ความรู้ที่สามารถแปรเปลี่ยนสัจธรรมเป็น

⁸⁷ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนาในพระบรมราชูปถัมภ์ พุทธศักราช 2530, เล่มที่ 33 (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, 2530), น. 536.

⁸⁸ Piyasilo, Mandala of The Five Buddhas, p. 18

อนาสวธรรม⁸⁹ ก็เท่าเข้าได้หลอมรวมพระชินพุทธทั้ง 5 พระองค์กับตัวเราเข้าไว้ด้วยกัน⁹⁰ ดังนั้น พระชินพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์ก็เป็นบุคคลาธิษฐานทางโลกุตระของชั้น 5 ที่ประกอบเข้าเป็นบุคคล พระไวโรจนะเป็นบุคคลาธิษฐานของรูป พระรัตนสัมภวะเป็นบุคคลาธิษฐานของเวทนา พระอมิตาภะเป็นบุคคลาธิษฐานของสัญญา พระอโมหสิทธิเป็นบุคคลาธิษฐานของสังขาร และ พระอภิชายะเป็นบุคคลาธิษฐานของวิญญาณ ซึ่งเมื่อเทียบกับเนื้อความใน คัมภีร์ปถมัง ที่แสดงถึงพระพุทธรูป 5 พระองค์กับเบญจขันธ์ดังนี้ พระกุกสันโธ (แทนด้วย นะ) เป็นบุคคลาธิษฐานของรูป พระโกนาคมะ (แทนด้วย โม) เป็นบุคคลาธิษฐานของเวทนา พระกัณฐปะ (แทนด้วย พุท) เป็นบุคคลาธิษฐานของสัญญา พระศากยมุนี (แทนด้วย ธา) เป็นบุคคลาธิษฐานของสังขาร และ พระเมตไตรย (แทนด้วย ยะ) เป็นบุคคลาธิษฐานของวิญญาณ

ในบทต่อมาก็เป็นการสรรเสริญคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยมีได้แบ่งแยกเป็นพระองค์เพียงแต่กล่าวถึงพระคุณของพระตถาคตในด้านต่าง ๆ ดังที่กล่าวว่า “ขอนอบน้อมพระชินเจ้า ผู้สุด ผู้เกื้อกูลแก่นมนุษย์และอมมนุษย์ อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอนอบน้อมแด่พระพุทธรูป ผู้กำจัดโมหะและมานะ บรรลุสัมโพธิญาณ ขอนอบน้อมพระพุทธรูป ผู้บรรลุนิพพาน ขอนอบน้อมพระพุทธรูปผู้ประกาศธรรมทั้งปวง อันยังลงซึ่งพระนิพพาน ขอนอบน้อมพระพุทธรูป ผู้ประกาศธรรมทั้งปวง อันเป็นธรรมที่ทำให้เกิดปัญญา แลข้ามพ้นไป (ซึ่งวัฏสงสาร)” จากเนื้อความดังกล่าวแสดงถึงอิทธิพลของแนวคิดหลักของพุทธมหายานในการที่ให้สรรพสัตว์บรรลู่ถึงซึ่งความเป็นพระพุทธรูป ซึ่งจะแตกต่างกับพระคาถาที่ประพันธ์ด้วยแนวคิดแบบเถรวาท ดังที่ปรากฏใน “คัมภีร์อุปปาตะสันติ” ซึ่งแต่งโดยพระสีลวงสะมหาเถระ ดังนี้

ตาฬีสรตฺตพฺเพ กุกฺสันโธ มหามุนิ ตสฺสกายา นิจฺจรฺนติ ปภา ทวาทสโยชเนฯ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า กุกสันโธ ทรงมีพระวรกายสูงสี่สิบศอก ทรงเป็นมุนีผู้ประเสริฐ พระรัศมีจากพระวรกายของพระองค์แผ่ไปสิบสองโยชน์

โกนาคมณ สมฺพุทฺโธ ติงฺสเหตุตฺตสมฺมุคฺโต ติงฺสวสุตฺตสฺสทฺธานิ อายุ ตสฺสมเหสิโนฯ

⁸⁹ พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา, พุทธปรัชญา สาระและพัฒนการ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2544), น. 229-230.

⁹⁰ สุมาลี มหณรงค์ชัย, พระชินพุทธเจ้าห้าพระองค์ (กรุงเทพมหานคร: ส่องสยาม, 2547), น. 20.

พระโกนาคมะนะสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงมีพระวรกายสูงสามสิบศอก
ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ทรงมีพระชนมายุสามหมื่นปี
กสฺสโป นาม สมุพฺพุโธ ธมฺมราชา ปภงฺกโร วิสฺติหฺตฺตมฺพุเพโธ วิสฺสสฺสฺสหาเย
โกฯ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ ผู้ทรงเป็นธรรมราชา ทรงมี
พระรัศมี ทรงมีพระวรกายสูงยี่สิบศอก ทรงมีพระชนมายุสองหมื่นปี

อภฺฐารสฺสหาเยพุเพโธ โคตโม สกฺกยวฑฺฒโน สพฺพญฺญฺ สพฺพตฺติโก
สพฺพโลกสุขปโปฯ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่า โคตมะ ทรงมีพระวรกายสูงสิบแปดศอก ทรงเป็นผู้
เชิดชูศากยวงศ์ ทรงตรัสรู้ธรรมทั้งปวง ทรงเป็นผู้โดดเด่นกว่าชนทั้งปวง ทรง
ประทานความสุขให้แก่สัตว์โลก

อนาคเต จ สมุพฺพุโธ เมตฺเตยฺโย เทวปฺมุชฺชิตो มหิทธิโก มหาเทโว มหาสฺนฺติโกโรตุ
โนฯ

ก็ในอนาคต พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า เมตเตยยะ ทรงเป็นผู้ที่หมู่ทวยเทพ
บูชาแล้ว ทรงมีฤทธิ์มาก ทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่าเทวดาทั้งปวง โปรดประทาน
ความสงบอันประเสริฐ แก่พวกข้าพระองค์ด้วยเถิด⁹¹

จะเห็นได้ว่าคาถาสรรเสริญพระพุทธรูป 5 พระองค์ของคัมภีร์อุปปาตະสันติบอ
ลักษณะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ แยกจากกันโดยจำแนกตามพระชนมายุ
พระรัศมีและความสูงของพระวรกาย ซึ่งจะต่างกับลักษณะงานประพันธ์ในคัมภีร์ปถมังที่มีอายุ
เก่าแก่กว่า ที่แสดงลักษณะของพระพุทธรูปทั้ง 5 พระองค์โดยความเชื่อมโยงกัน และเป็น
สัญลักษณ์แทนสภาวะธรรม หากวิเคราะห์ดูจะพบว่า คาถานมัสการพระพุทธรูป 5 พระองค์ที่
ปรากฏใน “คัมภีร์ปถมัง” เป็นไปได้ที่จะสื่อแนวคิดในเรื่อง สัมโภคกาย อย่างชัดเจน โดยเฉพาะใน
วรรคที่ 8 ที่ลบลพระนามพระพุทธรูป 5 พระองค์เป็นพระพุทธรูป 28 พระองค์ ดังนั้นพระพุทธรูปทั้ง
5 พระองค์ตามนัยยะของ “คัมภีร์ปถมัง” จึงมิได้เป็นลักษณะของพระพุทธรูปที่เป็นมนุษย์ หากแต่
เป็นคุณสมบัติร่วมของพระพุทธรูปทุก ๆ พระองค์ การที่ต้องเริ่มจากนะโมพุทฺธายะก่อนเสมอ
เปรียบได้กับแนวคิดสัมโภคกายนั่นเอง กล่าวคือพระมานุษยพุทธรูป นั้นเกิดจากพระธยานิพุทธรูป
เจ้าเป็นการกล่าวโดยบุคคลลาภิษฐาน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ว่าจะเป็นพระองค์ใดล้วนมี

⁹¹ พระสีลวงษ์สมมหาเถระ, อุปปาตະสันติ แปลโดย จำรูญ ธรรมดา,
(กรุงเทพมหานคร: ทิพย์วิสุทธิ, 2543), น. 19-22.

คุณลักษณะที่กอรปด้วยพระคุณทั้ง 3 คือพระมหากรุณาธิคุณ พระบริสุทธิ์คุณ และพระปัญญาคุณ พระปัญจชินพุทธก็เช่นกัน พระอมิตาภะหมายถึงผู้ที่มีแสงสว่างไม่สิ้นสุด แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ว่าพระองค์ใดก็ถือว่ามีแสงสว่างแห่งพระปัญญาญาณไม่มีที่สิ้นสุดทุกพระองค์ ดังนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอาจมีความแตกต่างกันโดยลักษณะแห่งกายภาพ มีความสูงเป็นต้น แต่พระธรรมกายคือนวโลกุตตรธรรมที่พระองค์ทรงพบแล้วนั้นมิได้มีความแตกต่างกันแต่อย่างใด

หากมองในแง่การที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีธรรมกายเดียวกันก็ย่อมไม่ผิด ซึ่งได้วิวัฒนาการเป็น พระพุทธเจ้า 3 ลักษณะคือ พระอาทิพุทธเจ้าอาจเทียบได้กับสุญญตาหรือตถตา ส่วนพระธยานิพุทธอาจหมายถึงคุณลักษณะร่วมของปวงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ ซึ่งคำอธิบายนี้เหมือนกับคำอธิบายเรื่อง มณฑล และพระมานุสยพุทธเจ้า จึงเป็นส่วนที่บุคคลที่บำเพ็ญบารมีอย่างสมบูรณ์ แล้วเข้าถึงการตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ หรือการที่จิตนั้นเข้าสู่ มณฑลของพระพุทธเจ้าทั้ง 5 และเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมกาย ใน “คัมภีร์ปถมัง” ในวรรคที่ 6 มีการกล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ไว้ด้วย โดยลบ นะโมพุทธายะ เป็น บารมีสามสิบทัศ คือ ทสบารมี ทสอุปบารมี ทสปรมัตถบารมี และในวรรคที่ 8 จึงลบเป็นพระพุทธเจ้า 28 พระองค์ และในที่สุดก็ลบเข้าสู่สุญนิพพาน เปรียบด้วยชั้นทั้ง 5 อันเปรียบด้วยพระปัญจชินพุทธเจ้าได้ บำเพ็ญบารมีจนพร้อมมูลแล้วตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิ ในที่สุดก็เข้าสู่สุนิพพาน

อย่างไรก็ตามยันต์พระเจ้า 5 พระองค์ที่มีรูปแบบคล้ายกับมณฑลของพระปัญจชินพุทธเจ้าเพียงแต่แปลงพระนามของพระชินพุทธเจ้าให้เป็นพระนามพระพุทธเจ้าของเถรวาท อีกประการหนึ่งพระศรีอารียเมตไตรยนั้นยังไม่ได้ตรัสรู้จึงยังไม่ถือว่าเป็นพระพุทธเจ้า ทั้งมหายานและเถรวาทยอมรับในฐานะพระโพธิสัตว์เท่านั้น ดังนั้นหากว่ากันด้วยความเสมอภาคแล้วเถรวาทมีพระพุทธเจ้าที่ตรัสรู้ไปแล้วในภวภูมิตั้งแต่เพียง 4 พระองค์เท่านั้น การที่ระบบของยันต์เพิ่มเอาพระศรีอารียเมตไตรยเข้ามาเพื่อให้สร้างมณฑลแบบเดียวกันได้ นอกจากนี้เรายังเห็นโครงสร้างแบบมหายานได้อีกจากการที่ระบบยันต์มีการเทียบพระพุทธเจ้า 5 องค์ โดยชั้น 5 และธาตุ 5 รวมไปถึงความดับแห่งชั้นและธาตุเหล่านั้นดังปรากฏในคัมภีร์ปถมัง

สรุปว่าแนวคิดของพุทธศาสนามหายานที่สำคัญ ไม่ว่าจะเป็น แนวคิดเรื่องตรีกาย แนวคิดเรื่องสุญญตา แนวคิดเรื่องมณฑล แนวคิดเรื่องธารณี และแนวคิดเรื่องพระปัญจชินพุทธเจ้านั้นมีอิทธิพลต่อระบบยันต์ในประเทศไทย ไม่เพียงแต่ในด้านรูปแบบเท่านั้น แม้แต่การสร้างการเสก และการฝึกฝนก็ยังมีส่วนใกล้เคียงกันอย่างมาก แม้ว่ารายละเอียดส่วนใหญ่จะดัดแปลงให้เข้ากับคำสอนเถรวาทแล้วก็ตาม แต่เราสามารถเห็นสิ่งเหล่านี้ได้จากโครงร่างของยันต์เหมือนกับเรื่องพระปัญจชินพุทธเจ้าที่ได้ยกตัวอย่างไว้ข้างต้น แม้ว่าพระนามของพระสัมมา

สัมพุทธเจ้าจะถูกดัดแปลงให้เป็นพระนามของพระพุทธเจ้าห้าองค์ในภัทรกัปนี้แล้วก็ตาม แต่แนวคิดในเรื่องการเทียบพระพุทธเจ้ากับชั้นนั้นไม่เคยปรากฏในเถรวาท นอกจากนี้การเทียบพระพุทธเจ้าโดยความดับของชั้นทั้ง 5 ในลักษณะสูญนิพพานยิ่งแสดงความชัดเจนของแนวคิดสูญญตา ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้คืออิทธิพลของพุทธศาสนamahayan ที่มีต่อระบบเลขยันต์